

ՊՐՈՖ. ՍԻՄ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

809

Հ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՅԵՎՐՈՊԱՅԻ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՌԵՎԱՆԻ ԹՈՒՆՆԵՐ

№ 9. Վ Ո Ն Տ Ե Ր

№ 10. Ժ. Ժ. ՌՈՒՍՍՈ

17
A 20979

ՀԱՅՏՆԱՐԿՈՊԻ ՏՊԱՐԱՆ, ՅԵՐԵՎԱՆ

1936 թ.

809

Σ - 17

26641

Հակոբյան, Ս.

Հակոբյան, Եղիշայի գրա-
կանության պարտքեր:

17/իւ

24/իւ

306

107

2081

0

001

№ 14

4
38

ՀԱՅԿԱՆ

Ե Ի

Վ Ո Ւ Տ Ե Ր

(1694—1778)

1.

Ֆրանսուա՝— Մարի — Արուե Վոլտերը ծնվել է 1694 թվին։ Նրա կյանքն ու գործունեությունը պատկանում է այն մեծ եպոխային, յերբ ֆրանսիական բուրժուազիան նախապատրաստում էր ազնվականական միապետության տապալումը։ Բուրժուական հեղափոխությունը պայթեց Վոլտերի մահից տասնեմեկ տարի հետո։ Նա 18-րդ դարի ամենամեծ գրողների շարքին է պատկանում, վորոնք իրենց գրվածքներով խոշոր դեր են կատարել այդ հեղափոխության պատրաստության գործում։

Վորպեսզի կարելի լինի հասկանալ այս հանճարեղ գրողի գրական գործունեության ահալին նշանակությունը պատմության համար, պետք է իմանալ, թե 1789 թվի բուրժուական մեծ հեղափոխությունից առաջ ինչպիսի պայմանների մեջ էր գտնվում Ֆրանսիան։ Այդ ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայում արտակարգ կերպով ծաղկեցին առևտուրն ու արդյունաբերությունը։ Այս զարգացման հետ միասին աճեց բուրժուազիայի տնտեսական և քաղաքական ուժը։ Ազնվականությունն այդ շրջանում իբձևեքերից բաց է թողնում յերկրի տնտեսական կյանքի ղեկավարությունը և բուրժուազիան դառնում էր նրա փաստական տնորենը։ Բայց այս փաստական ուժի հետ միասին, բուրժուազիան քաղաքականապես ճնշված դրության մեջ էր գտնվում։ Բուրժուազիայի շահերն ամեն տեղ ընդհարվում էին գոյություն ունեցող ռեժիմի հետ։ Յերկրի պետական քաղաքական սիստեմը հիմնված էր քաղաքական անհավասարության սկզբունքի վրա։ Բուրժուազիայի հետ միասին յերկրում գոյություն ունեյին յերկու դասեր, վորոնք վայելում էին քաղաքական արտոնություններ։ Նրանք էյին ծագումավոր ազնվականությունը և հոգեվորականությունը։ Այսպիսով ֆրանսիական ժողովուրդը բաժանված էր յերեք դասերի, վորոնցից յերկուսը, վոր կազմում էյին ազգաբնակչության չնչին փոքրամասնությունը, վայելում էյին ֆեոդալիզմի եպոխայից մնացած շատ իրավունքներ և արտոնություններ։ Մինչդեռ ազգաբնակչության մյուս հսկայական մասը, վոր միացված էր «Յ-րդ դաս» ընդհանուր անվան տակ, զրկված էր ամեն տեսակ իրավունքներից։

Ազնվականությունը և հոգեվորականության վայելած ամեն տեսակի թե

քաղաքական և թե տնտեսական հողի վրա ունեցած անասման արտոնութ-
յունները մեծ արգելք էյին հանդիսանում յերկրի առևտրի և արդյունա-
րերության հետագա զարգացման համար: Հասարակության աշխատունակ և
ձեռնարկող տարրերն ամեն քայլափոխում ընդհարվում էյին այն տարրերի
հետ, վորոնք չէյին աշխատում և վորոնք իրենց վայելած արտոնություննե-
րի ուժով էյին մրցում տնտեսական բարդ հարաբերությունների մեջ: Հո-
ղի դնման ժամանակ, գործարան կառուցելու և կամ առևտրական գործ
ձեռնարկելիս յերրորդ դասին պատկանողները հանդիպում էյին արտոնյալ
դասերին պատկանողների հետ, վորոնք վոչ մի հարկ կամ տուրք չէյին
վճարում և առհասարակ ազատված էյին ամեն կարգի դժվարություններից:
Մինչդեռ իրենք ճնշված էյին լազմատեսակ հարկերի և տուրքերի ծանրու-
թյան տակ և յենթակա էյին ամեն տեսակ դժվարություններին:

Յեկեղեցին և ազնվականութունը կանգնած էյին զարգացման և առա-
ջադիմության դեմ և խանդարում էյին նրա ընթացքը: Բուրժուազիան
չէր կարող առաջ շարժվել, քանի գոյություն ունէյին տիրող դասերի ար-
տոնությունները և քանի գոյություն ունէր նրանց իշխանությունը:

2.

Այս սոցիալական մթնոլորտի մեջ ծավալվեց Վոլտերի դրական դու-
ծունեյությունը: Նա յեղով մեծագույն արտահայտիչն այս յերիտասարդ
մարտական բուրժուազիայի: Նա իր մեջ ամփոփում էր իր դասի հիմնա-
կան հավաքական հատկությունները, նրա հերոսական կողմերը, ինչպես և
նրա թերությունները:

Յերրորդ դասին ամենից առաջ հարկավոր էր պայքարի ազատու-
թյուն, վորի միջոցին միայն այդ դասին պատկանող անհատները կարող
էյին ցույց տալ իրենց բոլոր ընդունակություններն ու զիրքերը: Հասա-
րակական կյանքի մեջ բուրժուազիան զիրք գրավելով, գիտակցեց, վոր
այդ զիրքը պարտական է միայն իրեն: Այս նվաճումը նա թանգ դնահա-
տեց և հասկացավ, վոր այն կարող է պաշտպանել նա քաղաքական ազատ
պայքանների մեջ միայն: Վոլտերն այս մտածողության և աշխարհայեցող-
ղության տիպիքական ներկայացուցիչը հանդիսացավ: Նա իր դարի դա-
վախն և ամենից առաջ այս իմաստով, այն դարի դավալը, վոր հաստատեց
ազատ մրցակցության որևէքը: Վոլտերի ուսմունքը նվիրված է իր դասի
նվաճումների գերագույն պաշտպանության համար: Յեթե նա յեղով ազա-
տության ջերմ ջատագով, յեթե նա հանձարեղ սարկազմով վոտնառակ տվեց
անցյալի հնարանները, տրադիցիաները, յեկեղեցին, արտոնությունները
— ապա նա այդ արով այն պատճառով, վոր ազատություն տա բուրժուա-
զիայի գործունեյության, նրա ձեռնարկող վոգուն, նրա ստեղծագործական
կարողություններին:

Բայց Վոլտերը յեղով իր դասի պաշտպանը վոչ միայն նեղ իմաստով,
այլ և մյուս կողմից նա իր մեջ ամփոփեց բուրժուազիայի հերոսական

ձեռքիսցի լավագույն հատկութիւնները, աչքս բուրժուազիայի, վոր քայ-
լում եր յիվորպական ժողովուրդների առջևից և վոր տանում եր նրանց
գեպի հեղափոխութիւն և աղատութիւն: Այդ շարժումներն ահա ցրում
եյին խավարն ու տգիտութիւնը, ջախջախում եյին նախապաշարունակները,
բաց եյին անում անասնման հեռանկարներ մարդկային հանճարի առջև:

Այստեղից են առաջանում Վոլտերի մեջ նրա հիմնական հակասու-
թիւնները, յերբ մի կողմից նա պաշտպանում ե բոլոր քաղաքացիների
հաւասարութիւնը, միշտ կողմից վախենում ե իշխանութիւնտալ ժողո-
վրդական մատաներին: Մի կողմից հարձակում ե յեկեղեցու վրա անո-
րինակ ծաղրանքով, մյուս կողմից ներրողում եր աստծու գոյութիւնը և
աչքս կարեւոր եր համարում ժողովրդական մատաներին սանձի մեջ պա-
հելու համար:

Վոլտերն ամբից և գրեց բուրժուազիայի պատմութիւն աչքս շրջա-
սում, յերբ նրա ազատարար գիրը թագցնում եր նրա բնազդները, բնազ-
դներ, վորոնք բացարձակ ձեւով յերեան յեկան նրա հաղթանակից հետո:
Ահա թե ինչու համար հետագա սերունդների գիտակցութիւն աչքս մեջ Վոլտերը
ներկայանում ե իբրեւ բուրժուական ազատութիւն մարտիկ, իբրեւ հին
Ֆեոդալական կարգի մեծ կործանող, իբրեւ վտանգավոր անաստիած:

«Այս սահմանված ե աստծու իրեն կողմից և Վոլտերյաններն իղուր
են խոսում դրա գեմ»,—նկատում ե Գոգոլի քաղաքացիտը, այսպես եր
մտածում ամբողջ Յեվրոպան: Վոլտերյանութիւնը համարվում եր ապրա-
տամբութիւն աստծու և նրա սահմանած կարգերի դեմ:

Բայց իրապես Վոլտերն աշխատման հեռավորութիւն մեջ յերե-
ման ե գալիս անհամեմատ ավելի չափավոր կերպով, քան նա թէրում եր
ժամանակակիցներին:

Նրա կյանքը շատ կողմերով յերիտասարդ բուրժուազիայի բնորոշ
պատմութիւնն ե յեղել, աչքս բուրժուազիայի, վոր իր համար ճանապարհ
եր հարթում գեպի դիրքն ու հարստութիւնը: Նա նոտարի զավակ ե յեղել,
վոր զավակից փոխադրվել և Փարիզ և աշխատել ե բարձրանալ կյանքի
ռանգուիքի վրայից: Յեղիշտական կուլիեում, ուր սովորել ե Վոլտերը,
նա մոտեցել ե յերիտասարդ ազնվականների հետ և դեռ այստեղ նա վա-
տակել ե ժողովրդականութիւն իր օրամիտ սատիրական բանաստեղծու-
թիւններով: Վոլտերը հաղիվ 20 տարեկան եր, յերբնրան բանտարկում են
Բատրիի հռչակավոր բանտում, մի քաղաքական յերգիծաբանական վոտա-
նավորի պատճառով, վոր ուղղված եր ռեգենտի դեմ:

Հետո, յերբ բանտից դուրս ե գալիս, վեճ ե ունենում Ռոնան ազգա-
նունով մի ասպետի հետ, վոր նրան փայտի հարվածներ ե հասցնում:
Վոլտերը չի կարողանում հանդուրժել ասպետից ստացած այդ վիրավորան-
քը և նրան մենամարտի յե հրավիրում: Ժամանակի ռեժիմը սակայն
պաշտպանում ե ասպետին և Վոլտերին կրկին բանտարկում են իր «տն-
հանդիստ» վարքի պատճառով:

Այսպես ե բուրժուայի զավակը, յերիտասարդ Վոլտերն ընդհար-

ման մեջ մտնում տիրող դասերի ներկայացուցիչների և նրանց պետակա-
նության հետ: Այս առաջին ընդհարումները Վոլտերին շատ բան են սո-
վորեցնում և նրա մեջ վառում են կռիվ ուժեղ տրամագրություններ:

Յերբ յերկրորդ անգամ բանտից ազատվում է Վոլտերն այլևս չի կա-
րողանում մնալ Ֆրանսիայում և անցնում է Անգլիա: Անգլիան մի յերկիր
էր այդ ժամանակ, վորտեղ բուրժուազիան ուներ առաջին ազդեցութուն:
Վոլտերն այդ միջավայրում շատ բան է ստանում: Նա ուսումնասիրում է
անգլիական քաղաքական կյանքն ու պատմությունը, ուսումնասիրում է
Լոկին և Բեկոնին, Շեքսպիրին և Միլտոնին: Անգլիական դիտությունը,
փիլիսոփայությունը և գրականությունն, ինչպես և անգլիական կյանքը,
Վոլտերի վրա նշանակելի ազդեցություն են ունենում:

1729 թվին Վոլտերը վերադառնում է Ֆրանսիա, վորտեղ հրատարա-
կում է «Անգլիական նամակներ» աշխատությունը: Այդ աշխատությունը
մի վոգեկորված փառաբանություն էր, Անգլիային և նրա հաստատություն-
ներին ուղղված, դա միաժամանակ մի ուժեղ պանֆլետ էր՝ ուղղված Ֆրան-
սիայի ֆեոդալական սեփմի դեմ: «Անգլիական նամակներ»-ի հրատարա-
կիչը ձեռքադրվեց և ուղարկվեց Բաստիլ, Դիքքն այրվեց դահլձի ձուլով,
իսկ Վոլտերը հետապնդումից խուսափելով ապաստանեց մարքիզուհի Շատ-
լեյի մոտ, Լոտարինգրիայի սահմանի վրա դանիոդ նրա կալվածքը: Այս
կինը, վոր ժամանակի աչքի ընկնող կանանցից էր, կարևոր դեր կատարեց
Վոլտերի կյանքում, դառնալով նրա հովանավորը և ոգնելով նրան՝ նրա
գրական գործունեյության մեջ:

Վոլտերն առաջին կապեր ուներ թե Ֆրանսիայի և թե արտասահմանի
նշանավոր և դիրք ունեցող անձերի հետ, վորոնց մեջ քիչ չէին խոշոր
իշխանական և թագավորական անձնավորություններ: Այս միջոցով
շարժվելով նա հաճախ ղեջումներ էր անում և ջանք էր գործ դնում ինքե-
նի ազնվական կոչում ստանալու: Նա, վոր յեղել է անհավասարության
կատաղի հակառակորդ, վոր մերկացրել էր ազնվականական արտոնու-
թյունների սեփմը—այս շրջանում ինքն էլ ձգտեց ազնվականության,
գիտակցելով վոր կյանքում այդ կոչումը նրան գործնական առավելու-
թյուններ կտա: Նույնպիսի խոշոր ղեջումներ արավ նա հոգևորականու-
թյան ներկայացուցիչներից մեկին գրած նամակում (յեկեղեցու հարցի
նկատմամբ), վորպեսդ նրա միջոցով կարողանա Ակադեմիայի անդամ
ընտրվել: «Յես ուզում եմ ապրել և մեռնել խղաղ, կաթոլիկ յեկեղեցու
գրկում, վոչ վոքն հնդկացի, վոչ վոքն չինասել», ասում է նա այդ
նամակում: Յեվ այսպես, Վոլտերը դառնում է աղադեմիկոս, դառնում է
պալատական պոետ, գրում է ոգաներ թագավորի պատվին և պիեսներ՝
նրա ժամանցի համար:

Զպետք է կարծել, սակայն, վոր Վոլտերը մի անսկզբունք կարիերիստ
էր և վոր նա վաճառում էր իր գրքիչը: Վոլտերն իր լավագուշտ ստեղծա-
գործությունների մեջ մնում է հավատարիմ ինքն իրեն և այն առաջա-

վոր դադարեցնելին, վորոնք առաջագրել եր նրա դաքը և նրա դասը:

Միապետի և փրկիստփաների դաշնակցութեան յուրատեսակ բնույթը յերևան և զալիս Վոլտերի և Ֆրիդրիխի հարաբերութեանն յայտնութեան մեջ: Պրուսական այս թագավորը—Ֆրիդրիխը—ծանոթացել եր Վոլտերի: Տես և սքանչուցել եր նրա սրամտութեան և նրա հանճարի վրաս: 1749 թվին Վոլտերը համաձայնվում և, վերջապես, գնալ Բերլին Ֆրիդրիխի մոտ, վոր վաղուց հրավիրել եր իր մոտ նշանավոր գրողին: Բերլինում Վոլտերը մեծ ընդունելութեան գտավ, հետո, սակայն զգոտութեանն սկսեցին թագավորի և նրա միջեւ: Վոլտերը, վորի վրա պարտականութեան եր ընկնում ի միջի այլոց վոճի կողմից ուղղել Ֆրիդրիխ թագավորի զբոսածքները,—հաճախ թույլ եր տալիս ծաղր իր թագակիր քաղաքի գրական ստեղծագործութեանն: Յեւ թողնում և նա Բերլինը 1753 թվին:

Բերլինից հետո Վոլտերը, վոր արդեն խոշոր միջոցների տեղ մարդ եր, ձեռք և բերում սեփական կալվածք ժընեւի մոտ, Ֆրանսիա կոչված տեղում և իր բնակութեանը հաստատում և աշխույժ: Ֆերենն շուտով համաշխարհային հռչակ և ստանում: Վոլտերը վաշխում և անորինակ հեղինակութեան, նամակագրութեան և ունենում շատ նշանավոր մարդկանց հետ, յեվրոպական միապետներից շատերի հետ, անգամ չուովի պապի հետ և նրա ձայնին կշիռ ելին տալիս շատ յերկրների պետական առաջնակարգ անձնավորութեանն: Յերբ յեղվիտների խարդախութեանն հետևանքով գլխավորեց բողոքական կալսաք, վոր, վորպէս թե սպանել եր իր հալածողութեան զավակին, իբր թե նրա կաթովի դառնալու պատճառով—Վոլտերը ցնցեց ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, իր բողոքաւ գրածքներով ֆրանսիական ղեմ և խղճի ազատութեան իր ջերմ պաշտպանութեամբ: Յերեք ամբողջ տարի Վոլտերը համառ պայքար մղեց այն ուղղութեամբ, վոր կալսաքի գործը վերաքննվի և իր սեփական խոստովանութեամբ այդ յերեք տարեւ ընթացքում մոչ մի անգամ ժպիտ չի յերևացել նրա դեմքին: Վերջի վերջո գործը վերաքննվում և և դժբախտ նահապետի պատիվը վերականգնվում և, այն մարդու, վոր յեղվիտների կողմից մեղադրվել եր վորպէս վորքեպան, և վոր նրանց ձեռքով չարաշար սղանութեան եր յենթարկվել:

Վոլտերը դառնում և այսպիսով մտածողների միջադպին հանրապետութեան զլուխը, ամբողջ Յեվրոպայի մտավորականների հռչակավոր և հեղինակավոր առաջնորդը:

1778 թվին, 84-ամյա Վոլտերը վերջում և Փարիզ գնալ, թեև պաշտոնապես արդելված եր նրան Փարիզ մտնել: Վոսաիկանութեանը չի համարձակվում կիրառել կառավարական այդ հին արգելքը: Բայց թագավորը և կառավարութեանը շատ անհանգստանում են, նրանք վախենում են մահալանդ այն մարդից, թե Վոլտերը կարող և Փարիզում վերաբնակվել: Փարիզում անցկացրած այդ որերը դառնում են մեծ պատվի և մեծամեծ

ովացիաների անմոռանալի որերը Յեկը վոր Վոլտերը մոռնում է Ակադեմիոս, բոլոր ակադեմիկոսները նրան ընդառաջ են դուրս գալիս և նո աշնտեղ անմիջապես ընտրվում է մոտակա նստաշրջանի նախագահը: Այն ժամանակ, յերբ նա մոռնում է Ակադեմիոս, ամբողջ բազմութունը դուրսը բաց և անում՝ ի նշան խորին հարգանքի:

Թատրոնում, յերբ ներկայացնում էյին նրա պիեսը, հասարակութունը փոթորկալից ուլիացիս յե կողմակերպում նրա հասցեյին, արտիստներից մեկը մոռնում է նրա ոթյակը և մեծ գրողի գլխին պսակ և գնում:

Վոլտերը մեռնում է 1778 թվականի մայիսի 30-ին: Բայց նրա, մահից հետո ևս կառավարութունը և թագավորը չեն հանգստանում: Նրան մերժում են թաղել յեկեղեցական կարգով: Յեվ սա լավագուշն ապացույցն է այն բանի, վոր Վոլտերը գեմ է ռեակցիոններներին և պատկանում է հեղափոխությանը: Սա լավագուշն ապացույցն է այն բանի, վոր պատմության դատավճիռը թեքվում է Վոլտերի կողմը:

3.

Վոլտերն իր կրոնափոխական հայացքներով դիսսո էր: Այս ուսմունքի ելութունն այն է, վոր ընդունվում է աստուղ դոյությունը բանականության միջոցով և մերժվում է հայանությունը, իբրև աստվածաճանաչման աղբյուր: Սրանից բղխում էր այն հետեվությունը, վոր փիլիսոփաները, բանականության տեր մարդիկ պետք է բռնեյին հոգեվորականության տեղը, իբրև աստուղ կամքի և մտադրությունների մեկնաբանողներ, իբրև ճշմարտության մեկնաբանողներ:

Այն ժամանակներում, յերբ ապրում էր Վոլտերը, դեիզմն առաջավոր ուսմունք էր և մի մեծ քայլ էր դեպի առաջ, համեմատած աստվածային հայանության ուսմունքի հետ, վոր պաշտպանում էյին հոգեվորականները: Գործնականում դիսստական ուսմունքը թուլաբարում էր Վոլտերին պայքար մղել եպիսոպի գլխավոր չարիքի, այսինքն՝ կրոնական անհամբերողության և հալածանքների դեմ: Դեիզմը հանում էր մարդկության հոգեվոր դեկավարությունը կղերական մոլեռանդների ձեռքից և հանձնում էր այդ դեկավարությունը բանականության տեր մարդկանց: Նա ճշմարտությունը հայաբարեց մարդկային դատողության առարկա և թուլաբարեց մտքի և խոսքի ազատություն: Վոլտերի ռացիոնալիզմից բղխում է նաև նրա քաղաքական ուսմունքը, լուսավորչալ աբսոլյութիզմի թեորիան: Վոլտերի կրոնա - փիլիսոփայական իդեալն էր բանականության տեր մարդը. փիլիսոփան նստած պապական աթոռի վրա, իսկ նրա քաղաքական իդեալն էր փիլիսոփան նստած թագավորի գահի վրա:

Ժողովրդական իշխանության դադափարը Վոլտերին ոտար գազափար էր միջև իսկ այն համեստ սահմաններում, վորպիսին թույլ էր տալիս Մոմտեսքիս՝ իշխանությունների բաժանման իր հայտնի պետական ուսմունքով: Վոլտերի քաղաքական հայացքներում ավելի ուժեղ կերպով, քան

Նրա փիլիսոփայական հայացքներում, յերեան են յեկել նրա պատկանելութունը հարուստ բուրժուազիային և նրա կապը բարձր արխատիքատիրային հետ:

Բուրժուազիան տուում էր աղնավականութունը և Վոլտերի մահից առանուանել տարի հետո՝ նա կաղմակեղպից իր մեծ հեղափոխութունը «ժողովուրդի» ձևաքով, այսինքն՝ գյուղացիության, արհեստավորների, քաղաքային չքավորության և այլն՝ միջոցով: Բայց բուրժուազիան ամենեկին նպատակ չունեի իշխանութունը տալ ժողովուրդի ձևաքով: Նա զրկում և աղնավականութունը նրա արտոնություններից, բայց իր համար իշխանություն նվաճելով՝ ստեղծում և նոր արտոնություններ իր համար, վորոնք նույնպես ծանր կերպով իջնում են ժողովրդի ուսերին:

Վոլտերն այս բուրժուազիայի մարմնից և արյունից է: Նրա իդեալը հիմնված և ուժեղի կուլտի վրա, ձեռնարկող և գործնական մարդկանց կուլտի վրա: Նրան են պատկանում ժողովրդի հասցիային ուղղված այն հայտեր արտահայտությունները, վորոնք բնորոշումն անհատական և բիծ Վոլտերի անվան վրա:—«Յեա վախենում եմ, ասում եր նա գյուղացիների մասին, —վոր մարդկանց այդ կատեգորիան յերբեք չգտնի չի՞ ժամանակ և վոչ ընդունակութուն սովորելու: Ինձ թվում և նույնիսկ անհրաժեշտ, վոր գոյութուն ունենային տղետ մարդիկ: Յերբ ամբոխն սկսի դատել, ամեն ինչ կավերվի: Նույն հասարակական սեկնակետն և ունեցիլ Վոլտերն այն ժամանակ, յերբ պաշտպանել և ասածա գոյության անհրաժեշտությունը: Նա համոզված և յեղել, վոր ժողովրդին չի կարելի հետ պահել վոճրագործությունից, այլ կերպ, քան կրոնի միջոցով: Վոլտերին և պատկանում հետևյալ հայտեր անորից:—«Յեթե աստված գոյություն չունենար, անհրաժեշտ կլիներ նրան ստեղծել»:

4.

ՎՈՒՏԵՐՆ ԻՐԻԵՎ ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԳԵՏ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՂ

Իր փիլիսոփայական և հասարակական գաղափարները Վոլտերն արտահայտում էր բազմառեսակ զրական արտադրությունների մեջ: Նա գրել և պանֆիլտներ, լիբրալական բանաստեղծություններ, տրագեդիաներ, պատմվածքներ, պոեմներ և այլն: Նրա լիբրալ անքի յի ընկնում իր գեղեցիկ և շնորհալի ձևով, ինչպես և իր արամոությամբ, վոր համապատասխանում էր ժամանակի աշխարհիկ հասարակության ճաշակին: Նրա բազմաթիվ «Ողան երը» (գովերգերը), «Սաալրա»-ն երը, «Առական եր»-ը և այլն ունեցան հսկայական հաջողություն: Ողագործելով անցյալի գրականության այդ շիջված ձևերը, Վոլտերը նրանց մեջ դրեց նոր բովանդակութուն և կյապես ահագին հարված հասցրեց այդ հին ձևերին: Նա ընդունեց կեղծ կլասիկական պարտական եպոխայի տրագիդիաները, բայց իր գրական, գեղարվեստական արտադրանքով յերևան բերեց իր ախլի բուրժուական բնույթը և իր սոաջին իսկ յեկույթով նշան հանդիսացավ պարտ-

տական ճաշակի և նրա վրա հիմնված կլասիկ գրականության քայքայման: Հին ձևերը նա ոգտագործեց մերկացնելու համար ֆանատիզմը և գեապո-
աիզմը, վորոնց միջոցով պահվում էր այդ ձևերն ստեղծող հասարակությու-
նը: Միաժամանակ հին ձևերը նա ոգտագործեց քարոզելու համար ազատու-
թյան և մարդասիրության իր պողափարները:

Առանձնապես հատկանշական և Վոլտերի յերկը «Որլեանի կույս»-ի
մասին: Այդ գործով նա խիստ ծաղրի յե յենթարկել Որլեանի կույսին,
Ժաննա Դ'արքին: Պետք է նկատել, թե ինչքան խորունկ կերպով եյին
Քրանսիացիները հարգում այդ լիգենդական աղջկա հիշատակը, վորին
վերագրում եյին շատ հրաշքներ, ինչպես և Ֆրանսիայի ազատությունը
անգլիական լծից: Ժաննա Դ'արքը համարվում էր սուրբ, Ֆրանսիայի պաշա-
սեանն ու հովանավորը: Յիկեղեցին ժողովրդին այն համոզմունքներն եր
նեղնչել, թե «սուրբ կույսը» կոչվել է իր գործերը կատարելու ասածու
կողմից և թե աստված նրա միջոցով և ուղարկել իր վորորածոությունը
Քրանսիական ժողովրդին:

Վոլտերը միանգամայն տարբեր ձևով է ներկայացնում Ժաննա Դ'ար-
քի պատմությունը: Այն հրաշքները, վորոնց միջոցով յերևան է գալիս
Որլեանի կույսը, այնպիսի ձևով են պատկերացվում Վոլտերի գործի մեջ,
վոր խիստ հարված են հասցնում վոչ միայն լիգենդային, այլ և նույնիսկ
կրոնին: Վոլտերը ցեխի մեջ և թագուս ժողովրդական ավանդության և
բանաստեղծական վստ յերեակայության ստեղծած ամենամաքուր կոնա-
ցի դեմքերից մեկին: Ժաննա Դ'արքի կուսությունն ու լանմեղությունը
վոր ավանդության համաձայն ողնեցին փրկելու Ֆրանսիան և նրա թա-
գավորին,— յերկդիմի կատակների առարկա դարձան Վոլտերի կողմից, նրա
սրամտության և նրա լիզվի չարախոսության սնունդ տվին:

Ագիտացիոն բնավորություն էր կրում նաև Վոլտերի մի ուրիշ պոե-
մը «Հենրիադա»-ն, վոր գրված էր կիզ՝ կլասիկական վոճով: Այդ պոեմի
թեման եր Հենրիի 4-րդի թագավորության վառարանությունը: Բայց այդ
սյուժետից ոգտվելով Վոլտերը փառաբանել և վոչ այնքան էյուզոփիկոս
15-րդի նախորդին, վորքան փառաբանել և արդարության և վեհանձնու-
թյան իդեալը, և «Հենրիադա»-ի հերոսը ներկայանում է վորպես կենդանի
մի կշտամբանք իր հետնորդների հասցեյին, վորոնց ժամանակ բռնու-
թյունն ու Ֆանատիզմն այնքան հրեշափոր չափերի հասան: Այդ պոեմն
հրատարակվեց Անգլիայում, քանի վոր Ֆրանսիայում նրա հրատարակու-
թյունը մեծամեծ դժվարությունների կարող եր հանդիպել:

Յեթե իրբև հրապարակագիր Վոլտերը հանդիսացավ յեկեղեցու և
ազնվականության մերկացնողը, ապա նրա պոեմները կատարեցին նույն
գործը, թերևս ավելի հաստատ կերպով: Այդ գործերի մեջ Վոլտերն իրբև
գեղարվեստագետ տապալից յեկեկեցական սրբությունները, ամենայնե-
գործական մի դինքի միջոցով, գեղարվեստական կոմիկական, ծաղրական
պատկերների միջոցով:

Իբրեւ դրամատուրգ Վոլտերը կլասիկական տրագեդիայի շարունակողը հանդիսացաւ: Նա կարողանում էր գրել պալատի համար, հարկ տալով նրա հաշակին վոչ վատ, քան Կոռնելը և Ռասինը: Այն ժամանակ, յերբ Վոլտերի մեծ ժամանակակիցը—Դիդրոն—արդեն բնւմ էր հանել աղնիւղ և պարկեշտ բուրժուաներին, ներկայացրել էր քաղքենի դրամաները, վորոնք տեղի եյին ունենում սովորական ընտանիքներում, այն ժամանակ, յերբ Մերսին ցույց էր տալիս, վոր զվարճալի, զավեշտական գեպքեր կարող են պատահել նաեւ պալատում, իսկ արցունքները և հուզիչ արկածները հազվագյուտ չեն նաեւ աղքատների խրճիթներում—այդ ժամանակ Վոլտերը շարունակում էր պահպանել մեծ կլասիկների տրագիկաները և տրագեդիաների համար բնորում էր բարձր և հերոսական զգացմունքներ, հերոսներին և թագավորներին:

Վորպէս դրամատուրգ Վոլտերին հարգում և զնահատում եյին Ռասինին հալատար, նրա տրագեդիաներն ունեյին ահագին հաջողութիւն: Պահպանելով պալատական կլասիկական թատրոնի պայմանականութիւնները, Վոլտերն իր տրագեդիաները լցնում էր նոր բովանդակութեամբ: Իր առաջին գործի «Եղիպ»-ի մեջ արդեն գործող անձերից մեկի կողմից քուրմների մասին արտասանած նշանավոր նախադասութիւնը—քուրմերի, վորոնց կարծեցյալ իմաստութիւնը պահւում էր միայն դուրահավատ մարդկանց միջոցով—նետի հարվածի պէս ուղղված էր կաթոլիկ հոգեւորականութեան դէմ: «Բրուտոս»-ի մեջ յերևան և գալիս քաղաքական ազատութեան պրոպագանդը, իսկ «Մահոմեդ»-ի մեջ խիստ կերպով մերկացված և կրօնական խաբեհարյութիւնը և նույնիսկ ներկայացված և ապստամբութիւն կրօնի դէմ առհասարակ, քանի վոր կրօնի հիմքը Վոլտերի աչքում հանդիսանում են տգիտութիւնն ու ճարպիկութիւնը:

5.

Բայց կասկած չկա, վոր Վոլտերի բոլոր գեղարվեստական ստեղծագործութիւնների մեջ ամենից արժեքավորները նրա պատմվածքներն են: Այդ պատմվածքները մինչև այսօր էլ կարդացվում են մեծ հետաքրքրութեամբ, մինչդեռ նրա լիբրէրան, և մասամբ տրագեդիան պահպանում են գլխավորապէս պատմական նշանակութիւն: Վոլտերի պատմվածքները փայլում են սրամտութեամբ, լիքն են կծու կատակներով և յերգիծական ձևով պատկերացնում են նրա ժամանակվա հասարակութեան բաղձալի պակասները:

Մենք կանգ կառնենք այդ պատմվածքներից գլխավորների վրա: Իր լավագոյն պատմվածքներից մեկում, «Զադիգ»-ում Վորտերը տանում է մեզ Բաբելոն, նրա Մոաղդար թագավորի ժամանակները: Բաբելոնն եյամէկ հերկայացնում է Վոլտերի ժամանակակից Փարիզը: Այդ քաղաքում, Բաբելոնում, ապրում էր մի յերիտասարդ, Զադիգ անունով վոր չնայելով իր հարստութեան և յերիտասարդութեան, կարողանում էր զգուշ իր

Պրքերը և վոր ոժտված եր շատ նշանավոր հատկություններով:

Զաղիգը յենթարկվում և մի շարք զժողովուրդությունների և անասոր-
ժությունների իր արգարամության պատճառով: Մի անգամ նա դուրս եր
յեկեկ դռոսներու իր քաղաքամերձ կարվածքում, և այս անմիջ դրոսոնքն
ունեցավ մի շարք անհաճելի հետեվանքներ: Նա տեսավ թաղուհու ներքի-
նուն սարների հետ միասին, վորոնք մեծ անհանգստությամբ յետ ու առաջ
եյին վազում: Հայտնի դարձավ, վոր կորիկեր թաղուհու սիրած շունը և վոր
թագավորի ախոռատնից փախել և նրա լավագույն ձին: Ներքինու հարցին
Զաղիգը կարողացավ ճիշտ ցուցմունքներ տալ այն մասին, թե ինչ կեր-
պարանք ունեյին և թե ինչ ուղղությամբ փախան կորած անասունները:
Ներքինին վճռեց, վոր Զաղիգն և գողացել թե շունը, թե ձին, վորի համար
նրան դատապարտեցին մորակի հարվածների և աքսորի, թինչև իր կյանքի
վերջը:

Բարեբախտաբար փախստականները գտնվեցին: Դատարանը վստեց
իր վորոշումը, բայց վճիռ կայացրեց, վոր Զաղիգը կվճարի 400 ունցիա
վտակի, այն բանի համար, վոր նա ստել եր և հաղորդել եր, թե յերեք չե-
տեսել կենդանիներին, վորոնց մասին սակայն տվել եր այնքան ճիշտ տե-
ղեկություններ: Այն ժամանակ Զաղիգը հայտարարեց, վոր նա իրոք յեր-
եք չի տեսել «վոչ թագուհու հարդելի շունը և վոչ ել արքայից արքայի
սրբազան ձին»: Բայց ունենալով անսովոր կերպով ճիշտ զիտողականություն,
նա ավագի վրա մնացած հետքերի հաժաձայն կարողացել եր հասկանալ,
վոր դրանք փոքրիկ շան հետքեր են: «Բարակ և յերկար գծերը, վոր գծա-
գրվել եյին ավագի մակերեսի վրա, թաթերի մեջտեղը, ցուլց տվին ինձ
— առաջ Զաղիգը — վոր դա յեղել և մի շուն, վորից կախված են յեղել
ծծերը, իսկ այս պարագան յեղրակացնել տվեց ինձ, թե շունը նոր եր ծնել
Մյուս հետքերը, վորոնք զծագրվել եյին ավագի մակերեսի վրա առաջին
թաթերի կողքերից, մտածել տվին ինձ, թե այդ շունն ունեցել և շատ յեր-
կար ականջներ, և քանի վոր յես նկատեցի, վոր մի թաթի տակ ավագը ամեն
տեղ ավելի քիչ եր փորված, քան մյուս թաթի տակ, ուստի յես հասկա-
ցա, վոր մեր ողորտափառ թագուհու շունը քիչ կաղում է, յեթե համար-
ձակվեմ այսպիս արտայտվել»: Վստեհն այս դեպքը հնարել և այն բանի
համար, վոր մեկ կողմից ծագրի ֆրանսիական դատարանը և մյուս կողմից
ցուլց առ զիտությունների և զիտողությունների արժեքը:

Զաղիգի հնարագիտության վրա դարմացած մի քանի մոգեր հայտա-
բարեցին նրան կախարդ և պահանջեցին այրել նրան: Սակայն թագավորը
հրամայեց վերադարձնել նրան 400 ունցիան, վոր նա պարտավոր եր
վճարել դատարանի վորոշման համաձայն: Դատական իշխանության ներ-
կայացուցիչները մեծ հանդիսավորությամբ նրա մոտ դնացին՝ վերադար-
ձնելու նրան 400 ունցիան, պահելով այդ գումարից 398-ը դատական
ծախսերի համար:

Այսպիսով «Զաղիգը տեսավ, թե վորքան վտանգավոր բան և դիտող

լինել, և ինքն իրեն խոսք ավելց աշխատելու յերեք հասել աֆս, ինչ վոր տեսել էր: Բայց այս վորոշման համար նա նոր տուգանք վճարեց, վորովհետև մի անգամ տեսավ, թե ինչպես մի հանցավոր փախչում էր պատուհանով, հարցաքննութեան ժամանակ այդ մասին վոչինչ չասաց, բայց ապացուցվեց, վոր նա տեսել է և այդ պատճառով դատապարտվեց վճարելու 500 ունցիա: Այն խոսքերից, վորոնք հեղինակը դնում է այդ առիթով Զադիգի բերանում, յերևան է դալիս ծաղրի ու վիշտը այն քաղաքացու, վոր ապրում է կատարելապես անիրավ և բռնակալ մի յերկրում: Վե՛հ աստված, վորքան ենք կորցնում մենք այն անտառում զրոսնելու պատճառով, յ՛վորի միջով վազում են թագուհու շուներ և թագավորի ձին: Վորքան վատագույն բան է պատուհանին նայել և վորքան դժվար է յերջանկութուն տրվում մարդուն այս կյանքում:

Այսպիսի կոմիքական պատկերների միջոցով ծաղրում է Վոլտերն իր ժամանակակից Փրանսիայի կյանքի ամբողջ կազմը: Զադիգի անձնավորութեան մեջ ճա, ըստ յերեկույթին, դուրս է բերել ինքն իրեն և նրա բերանումն և դրել իր սիրած գաղափարները:

Զադիգն ապրում է մի շարք արտակարգ արկածներ: Մտադար թագավորը սքանչացած նրա իմաստութեամբ դարձնում է նրան իր մինիստրը: Վոլտերը նրա անձնավորութեան մեջ գծում է կառավարողի պատկերը՝ լուսավորչալ արսույլութիւնի վոգու համաձայն: Զադիգն ամենքին հարգել է աշխատողներին, նվիրականութունը, դուրս է գալիս կամայականութեան դէմ: Նա չի սահմանափակում Իրիւնի կամքը, թողնում է, վոր յուրաքանչյուր մինիստր ազատ արտահայտի իր կարծիքը: Յերբ պատահում էր, վոր նա լորեք դատ վարի, նրան ուղեցուցց էր հանդիսանում վոչ թե իր անձնական կամքը, այլ որեւքը, յերբ որեւքները լինում էին չափազանց խիստ, նա մեղմում էր վճիռը, յերբ որեւքները լինում էին անկատար՝ այն ժամանակ նա արդարութեան վոգով նոր որեւքներ էր սահմանում: Նրանից ժողովուրդները վերցնում են այն կանոնը, թե ավելի լավ է ներել մեղավորին, քան դատապարտել անմեղին: Զադիգը համոզված էր, վոր որեւքները սահմանված են վոչ թե նրա համար, վոր սարսափեցնեն քաղաքացիներին, այլ նրա համար, վոր ոգնեն նրանց: Նա ընդունակութուն ուներ ճշմարտութունը բաց անելու այն ժամանակ, յերբ մյուսներն աշխատում էին մթնացնել այն: Յե՛վ Վոլտերն առաջ է բերում մի շարք խճճված վեճեր, վոր լուծում է Զադիգը իսկական սողոմոնյան իմաստութեամբ:

Զադիգի կառավարութունը լուսավորչալ արսույլութիւնի սխտեմի լավագույն արտահայտութունն է: Ամեն բան վճռվում է բացարձակ իշխանութեամբ, նրա իմաստութեան և արդարութեան վոգով: Այսպիսով Վոլտերը թույլատրում է արսույլութիւնն այն պայմանով, վոր կառավարողը ինի իմաստուն և արդար, այսինքն կանգնած լինի ժամանակակից փիլիսոփայական մտքի բարձրութեան վրա:

Ամբողջ ռոմանի ընթացքում Զադիգի իմաստութիւնը հակադրվում է կեղծ իմաստունների ու սուտ կառավարողների հիմարութեանն ու ազի-
տութեանը: Վոլտերը կոմիքսական ձևի մեջ մերկացնում է յեկեղեցու կաղ-
վիտտիկան: Նա պատմում է, վոր 1500 տարուց ի վեր Բաբելոնում մեծ
վեճ կար այն մասին, թե վոր վոտքով պետք է տաճար մտնելին: Այս
վեճը բոլոր քաղաքացիներին բաժանել եր յերկու հակամարտ կուսակցու-
թիւններին, վորոնցից մեկն աշուտ էր, թե Միտրայի տաճարը կարելի չե
մտնել աջ վոտքով, իսկ մյուսը պնդում էր, թե կարելի չե մտնել միայն
ձախ վոտքով: Յեւ բոլորն սպասում էին սրբազան կրակի հանդիսավոր
տոնին, վորպեսզի տեսնեն, թե վոր կողմին կհարի Զադիգը: Բոլորն աչ-
քերը հառել էին նրա վոտքի վրա, ամբողջ քաղաքը գտնվում էր սպաս-
ման և արեկոծութեան մեջ: Զադիգը տաճար մտավ յերկու վոտքով թոնիք
գործելով, և հետո տաճարում պերճախոս կերպով ապացուցեց, վոր աստ-
ծու համար բոլորը հաւասար են և վոր նա չի կարող դերադասութիւն
տալ աշխն կամ ձախին:

Ռոմանի վերջում Զադիգը թագավոր և դառնում Բաբելոնում և իրա-
գործում է աշակերտով լուսավորչալ մոնարխի իգեալը: «Պետութիւնը ծաղ-
կում է վառքի և խաղաղութեան մեջ: Դա աշխարհիս լավագույն դարն էր,
քանի վոր նրան կառավարում էին արդարութիւնն ու սերը: Ամենքն
որհնում էին Զադիգին, իսկ Զադիգն որհնում էր յերկնքին» յեզրակաց-
նում է Վոլտերը, լուսավորչալ միապետութեան այդ համոզված գաղափա-
քախոսը:

6.

Վոլտերի մյուս ռոմանը, «Կանգիդը», վոր վայելում է լայն ժողովրդ-
դականութիւն, պատկանում է ամենախոր և ամենաարամխտ ստեղծանքի
շարքին, վոր ուղղված է կաթոլիկ յեկեղեցու դէմ: Հինց նրա վերնագիրը—
«Կանգիդ կամ ուտիմիդ» իր մեջ պարունակում է նուրբ հեղնութիւն:
Մեր աշխարհը աշխարհների մեջ լավագույնն է, և միթե նա կարող է լի-
նել վոչ-լավագույնը, քանի վոր նրան կառավարում է «ամենաբարի»
աստվածը, վոր ուրիշ խնդրի չունի, յեթե վոչ մարդկանց բարութիւնն անել
վորքան ել ծանր լինեն մարդկանց տանջանքները, մարդս պիտի իմանա,
վոր բոլոր այդ տանջանքները տանում են դեպի մարդկութեան բարիքը:
Թող յերկիրը վոռովի արքան հեղեղով, թող լցվի նա հառաչանքներով և
արցունքներով, թող մարդիկ վոչնչացնեն միմյանց անմիա պատերազմների
մեջ, թող ծաղիկ շահագործութիւնը և թող չնչին փոքրամասնութիւնը
կլանի միլիոնավոր մարդկանց ծանր աշխատանքի արդյունքները, մարդս
չպետք է տրտնջա և բողոքի, վորովհետև նրան վիճակված չի իմանալ այն
անհայտ ուղիների մասին, վորոնք տանում են գեպի բարիք:

Այս ռոմանի ըովանդակութիւնը յերկտասարդ Կանգիդի և նրա ու-
սուցիչ Պանզոսի անտովոր արկածների պատմութիւնն է: Այս ու-
սուցիչը մի արտակարգ տեսակի ուտիմիստ մարդ էր, վոր ապացուցում

ևր, թե վոչ մի հետեանք չկա առանց պատճառի, վոր բոլոր հնարավոր լով յերկրների մեջ իրենց յերկիրը լավագույնն է և վոր բոլոր ամբողջների մեջ բարոնի ամբողջ ամենից լավն է, վորտեղ ապրում էյին Կանդիդոս ու Պանդլուս: «Ինչ վոր կա—կա, և վոչինչ չի կարող այլ կերպ լինել քան ինչպես կա, վորովհետև ամեն ինչ ստեղծված է վորոշ նպատակով և հետևաբար ամենալավագույն նպատակով: Այսպես, քիթն ստեղծված է նրա համար, վոր ակնոցներ կրի և ահա թե ինչու մենք ակնոց ենք կրում: Վոտքերն ակնհայտ կերպով դոյություն ունեն նրա համար, վոր վարտիք հազնեն և ահա թե ինչու մենք վարտիք ենք հագնում... Այսպես ուրեմն, հիմարություն է ասել, վոր ամեն ինչ լավ է, պետք է ասել ամեն ինչ դերագանց է»:

Կանդիդի արկածներն սկսվում են այն ժամանակից, յերբ բարոնն արտաքսում է նրան իր ամբողջից՝ բռնելով նրան վարագույրի յետևում այն միջոցին, յերբ Կանդիդը համբուրվում էր նրա աղջիկ Կունիգունդի հետ: Այդ ժամանակից Կանդիդն ու Պանդլուսը կարող էյին դառն փորձով համոզվել, վոր այն աշխարհը, վորի մեջ ապրում էյին նրանք, պատկառում է ամենասարսափելի և ամենանողկալի աշխարհների թվին: Նրանք պատերազմներ են տեսնում, վորտեղ պատերազմող կողմերը վոչնչացնում են և այրում, բռնաբարում են կանանց, վորից հետո յերկու թագավորներն էլ գոհարանական արարողություններ են կատարում: Ամեն ինչ կորցնելով՝ քաղցած Կանդիդը մեծ մարդկանցից վողորմություն է խնդրում, բայց բոլոր այդ մեծ մարդիկ պատասխանում են նրան, թե, յեթե նա շարունակի պարապել այդ արհեստով, ապա նրան կնստեցնեն: Բանտ, վորպեսզի նա սովորի այլևս վողորմություն չսնել: Սակայն այս փորձությունների մեջ նա կրկնում է շարունակ Պանդլուսի փիլիսոփայությունը:— «Ամեն բան ունի իր պատճառները և ամեն մի պատճառ ունի իր հետեանքները: Բոլոր իրերը կախված են միմիանցից և ամեն բան գնում է զեպի լավը: Ինչպես յերկրում է, հարկավոր է յեղել, վոր ինչ արտաքսելին Կունիգունդի մոտից, և հիմա հարկավոր է, վոր յես վողորմություն խնդրեմ, վորպեսզի սովորեմ աշխատել: Այս բոլորը չեք կարող ուրիշ կերպ լինել»:

Վրտերի դեղարվեստական սատիրայի լավագույն որինակ կարող է ծառայել Կանդիդի այն արկածը, վորի մասին պատմվում է 6-րդ գլխում: Այն յերկրաշարժից հետո, վոր կործանեց Լիաբուռի յերեք-քառորդ մասը, քեզական իմաստունները վճռեցին, թե քաղաքի վերջնական կործանումը կանխելու համար լավագույն միջոցն է ժողովրդին ցույց տալ Առտո-դաֆեյի գեղեցիկ տեսարանը: Կոմբրի համալսարանը յենթադրում էր, թե մի քանի մարդկանց հանդիսավոր այրումը խարույկի վրա ամենաստույգ միջոցն է խանդարել յերկրին շարժվելու: Այս նպատակով բռնեցին մի Բիսկայու և յերկու Պորտուգալու և այրեցին: Յեվ նույն օրը յերկիրը նորից շարժվեց սարսափելի զզրոյունով:

Յեթե «Ջադիդը» խիստ սատիրա չի հին ունեթիմի Փրանսիայում տի-

բող դատական և վարչական կարգերի նկատմամբ, ապա «Կանդիդը» մի ուժեղ սատիրա յե կաթոլիկ յեկեղեցու և աստծու բարության մասին դավանած նրա ուսման քի դեմ: Կանդիդի պատմութիւնը պետք է ցույց տաք նրան, թե ճշմարիտ և միայն այդ ուսմունքի հակառակը և պիտի հարկադրեք համաձայնելու գործող անձերից մեկի այն կարծիքին, թե աստված տրամադրել և յերկիրը մի ինչ վոր չար գոյության քմահաճույքներին նա չեր տեսել աշխարհի քաղաք, վոր չկամենար հարեան քաղաքի կործանումը, չեր տեսել մի ընտանիք, վոր վորձանք չցանկանար մյուս ընտանիքներին: Ամեն տեղ թույլերն ասում են ուժեղներին և միաժամանակ խոնարհվում են նրանց առջև, իսկ ուժեղները վարվում են թույլերի հետ ասպակես, ինչպես կլարվին հոտի հետ, վորի մորէն ու միւսը վաճառքի յեն հանում: Միլիոնավոր մարդասպաններ պատում են Յեւրոպայի մի ծայրից մյուսը՝ սխտեմաաթկ կերպով պարապելով կողոպուտով և սպանութեամբ, նրանք այդ միջոցով իրենց համար հաց են ձեռք բերում, վորովհետեւ չեն ճանաչում ավելի ազնիւ արհեստ: Յեւ այն քաղաքներում, ուր ըստ յերեւելոյթին թագաւորում և խաղաղութիւնը և ծաղկում և արվեստը, մարդիկ առավել ևս տանջվում են հոգսերով, նախանձով և անհանդստութեամբ, քան այն քաղաքներում, վորոնք պաշարված են կատաղի զինվորներով: Այսպես և ներկայանում հին Ֆրանսիայի իրականութիւնը: Յեւ այս իրականութեան հանգեալ կրկնակի ծիծաղելի յե Պանգլոսը, ինչ սխոլաստիկ փիլիսոփան, վոր շարունակ կրկնում էր, թե «ամեն ինչ լավ է դնում աշխարհներից լավագույնի մեջ»:

Վոլտերն իր սատիրական ոտմանի մեջ յերեան և յեկեւ գեղարվեստական փայլով, սրամտութեամբ և մեծութեամբ: Նա այդ արեւածային ձեւ և չափազանցութեաններէ մեջ բաց է արել, Ֆրանսիայի իրական կյանքը ափէ և իրական տիպեր աւ պատկերներ, վորոնք իրենց մեջ արտացոլում են մի ամբողջ եպոխա և հին հասարակական—պետական մի ամբողջ կազմակերպութիւն:

Վոլտերի սատիրան այն հասարակական—իդեոլոգիական ուժերից է, վոր ահագին դեր է կատարում Ֆրանսիայի բուրժուական Մեծ Հեղափոխութեանը նախապատրաստելու գործում:

Վոլտերի մահից հետո անցել է ավելի քան հարյուր հիսուն տարի: Այս ժամանակաւիջոցում պայքարը մարդկութեան ազատագրման համար ընդհանր է տարբեր ձև: Շահագործող մասսաներն իրենց ձեռքն են առել պայքարի և ազատութեան գործը: Մտքի մարդիկ չեն կարող վճռել ժողովրդի գործերն առանց ժողովրդի, ինչպես կարծում էր Վոլտերը:

Չնայելով դրան, յերբ մեզանում պրոլետարիատի հաղթանակից հետո հարց բարձրացավ հովերժացնելու բուրժուական հեղափոխութեան մեծ առաջամարտիկներին, Վոլտերի անունը դրվեց առաջինների շարքում: Բա-

նի տիրապետում են խալարն ու տգիտությունը, քանի յեկեղեցին բու-
ժուական յերկրներում թունավորում և միլիոնավոր մասսաների գիտակ-
ցությունը— այդ մեծ ապստամբի և այդ հանձարեղ ծաղրողի ստեղծագոր-
ծությունները մարդկության համար միշտ հարկավոր գրքեր կման¹):

Վ Ո Ւ Տ Ե Ր

ԻՆԳՆԱՄՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Դասակարգային ի՞նչ արտոնություններ կային Վոլտերի ժամանակ-
վա Ֆրանսիայում: Ի՞նչ պայմանների մեջ եր գտնվում էին դասը: Ի՞նչ
պայքար եր մղում նա և վճռ դասակարգերի դեմ:
2. Ի՞նչպիսի շերտավորումներ կային յերբորդ դասի ներսում: Վոլտերն
այդ շերտավորումներից վճռի արտահայտիչն եր: Ի՞նչ փաստերով
կարող եք հիմնավորել այդ:
3. Ի՞նչ քաղաքական հայացքներ ուներ Վոլտերը: Ի՞նչ եր նրա վերա-
բերմունքը դեպի ժողովրդական իշխանության դադավարը, դեպի
դեմոկրատիան, դեպի դյուղացիությունը:
4. Ի՞նչ եր Վոլտերի վերաբերմունքը դեպի Շեքսպիրը: Ժամանակի ըն-
թացքում ի՞նչ փոփոխություն կրեց այդ վերաբերմունքը և ինչու:
5. Ի՞նչ եր Վոլտերի վերաբերմունքը դեպի 17-րդ դարի ֆրանսիական
կլասիկ դրամատուրգիան: (Ինչ՞նչ և այդ դրամատուրգիան կոչվում
«կեղծ-կլասիկ» դրամատուրգիա): Ի՞նչպես են յերևան յեկել Վոլտերի
դրամատուրգիայի մեջ կեղծ-կլասիկ դրամատուրգիայի սկզբունքները:
6. Ի՞նչ դեր և կատարել Վոլտերը արձակի-քնազավառում: Ի՞նչ ազդե-
ցություններ և կրել Վոլտերը իտալական և սպանական արձակից:
7. Ի՞նչ ժանրի գործեր են «Ձադիկ»-ը և «Կանդիդը»: Ի՞նչ կյանքից են
վերցված այդ գրվածքները: Ի՞նչպես և արտահայտվել նրանց մեջ
արկածային, յերգիծաբանական գրականությունը: Ի՞նչ գեղարվեստա-
կան և հասարակական արժեք ունեն նրանք:

Գ Ր Ա Վ ՈՐ Թ Ե Մ Ա

1. Ի՞նչ գրական և հասարակական դեր և կատարել Վոլտերը 18-րդ դո-
րի ֆրանսիական գրականության մեջ:
2. Վերլուծեցեք նրա «Կանդիդը»: Վոլտերի սատիրան, նրա ծաղրը,
նրա արվեստը, նրա ստեղծագործած տիպերը և այդ տիպերի մի-
ջոցով արտահայտված նրա հասարակական և փիլիսոփայական աշխար-
հայեցողությունը:

1) ՄԱՆՈՐ. ԽՄԲ. Այս բնութագրերը վերջ փոփոխություններով կազմված և Գ. Կոզմի տյն
նեբաժական հոդվածից, վոր դրված և Մեկտեմբերի 1921 թվին հրատարակած Վոլտերի
Յերկերի մոզավածվի սկզբում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Վոլտերի «Կանգիդ»-ը: Հայերեն կա «Մուրճ» ամսագրի 1906 թվի համարներում:
2. «Զագիդ»-ը ռուսերեն, Վոլտերի գործերի մեջ:
3. Ֆրիչե և Լուենհարսիի Վոլտերի մասին. ռուսերեն, «История Западно-европейской литературы», այն գրուից, վրտեղ խոսվում և Վոլտերի մասին:
4. «Литературная Энциклопедия». II հատոր Вольтер.

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

1. 18-րդ դարը Ֆրանսիայում: Լուսավորության և գիտակցության մեծ շրջան: Ֆրանսիական ենցիկլոպեդիստները: Մոնտեսքիո, Վոլտեր, Դիդրո, Բուսսոն:
2. Եվրոսոյի քաղաքական և հասարակական պայմանները: Ֆրանսիական մոնարխիզմը: Դասակարգերը 18-րդ դարի Ֆրանսիայում և նրանց հարաբերությունները:
3. Վոլտերը և նրա կյանքի հիմնական դժերը: Վոլտերի պայքարը ֆեոդալական ռեժիմի դեմ: Նրա գործունեության սկզբնական շրջանը: Բանտարկությունը: Վոլտերն Ֆնդլիայում: Անգլիական դրականության, փիլիսոփայության և քաղաքական կյանքի ազդեցությունը Վոլտերի վրա:
4. Վոլտերի կրոնա-փիլիսոփայական հայացքները:
5. Վոլտերի գրական ստեղծագործությունը: Բանաստեղծություններ, ողաներ, սատիրաներ, առակներ: Հին գրական ձևերը և նրանց միջոցով արտահայտված նոր գաղափարախոսությունը: Վոլտերի «Որլեանի կույսը», Նրա վերաբերմունքը դեպի ժամանա դ'Արքը:
6. Վոլտերն իբրև գրամատուրգ և արձակագիր: «Կանգիդ», «Զագիդ»: Այս գրվածքների ժանրը և գեղարվեստական-հասարակական արժեքը:

ԺԱՆ-ԺԱԿ ՌՈՒՍՍՈ

(1712--1778)

1

Նախահեղափոխական Ֆրանսիայի խոշորագույն դեմքերից մեկը, վոր Վոլտերի և Դիդրոյի հետ միասին նախապատրաստեց մտքերը դեպի բուրժուական հեղափոխություն: Ժան-Ժակ Ռուսսոն, ինչպես և Վոլտերն ու Դիդրոն, միայն գրականության բնագավառում չէ, վոր թողել և խոշոր ժառանգություն: Ռուսսոն Ֆրանսիայի կուլտուրայի պատմության մեջ մեծ անուն է, վոր իր կարևոր խոսքն է ասել մանկավարժության, փիլիսոփայության, պետական իրավունքի, սոցիոլոգիայի և այլ բնագավառներում:

Վոլտերի և Դիդրոյի համեմատությամբ՝ նա յեղել և ավելի արժատական, հեղափոխական, դեմոկրատ, կազմած ժողովրդական մասսաների հետ, այդ մասսաների տրամադրությունների և մտքերի կրքոտ արտահայտիչը, վոր հատկապես քննության յենթարկեց հասարակական հարաբերությունների կնճռոտ հարցն այնպիսի ուժով և սրությամբ, ինչպես վոչ վոք չեր արել իր ժամանակի ֆրանսիական ենցիկլոպեդիստներից:

Ժան-Ժակ Ռուսսոն մի խոշոր դարագլուխ և բաց անում մանկավարժության պատմության մեջ: «Ընմիլը» մի սովորական գիրք չէ, գրված սովորական մտածողի և մանկավարժի կողմից: Նա մի արտակարգ աշխատություն է, վոր անգլին ազդեցություն է ունեցել վոչ միայն ֆրանսիական կյանքում և պատմության մեջ, այլ և խոշոր դեր է կատարել յեվրոպական, ինչպես և մյուս յերկրների, կուլտուրական պատմության բնագավառում:

«Մանավասարությունը» և «Հասարակական դաշինքը» նոր դարագլուխ են բաց անում սոցիոլոգիայի և պետական իրավունքի պատմության մեջ—գրքեր, վորոնք անգլին ազդեցություն են ունեցել վոչ միայն յեվրոպական մտքի զարգացման վրա, այլ և արտասովոր դեր են կատարել հասարակական կյանքում, մասնավորապես բուրժուական Մեծ Հեղափոխության մրդկալի եպոխալում: Ֆրիդրիխ Ենգելսն այդ աշխատությունների մասին խոսելիս՝ նրանց հեղինակին անվանում է անցյալի խոշորագույն դիալեկտիկներից մեկը, վոր Հեգելի ծննդից առաջ բաց է արել նոր փիլիսոփայության ուղին և նոր հորիզոններ մարդկային մտքի առաջնորդում:

Յեվ վերջապես «Նոր Ելուիքը»—մի գիրք, վոր գրականության պատմության մեջ իր թերություններով հանդերձ՝ մինչև որս ել ցում է մի բացառիկ ստեղծագործություն: Այդ մեծ ումանը կարելի յե դիտել վորպես յեվրոպական նոր ումանի առաջին որինակը, հոգեբանական վեպի մի այնպիսի նմուշ, վոր տալիս է մարդիկ և մեջավայր, անհատներ և հասարակություն, դեմ-

քեր և դասակարգ: Յե՛վ այդ յերկու կողմերն ել իրար հետ շղթայված միմյանց հետ կապված, վորպէս մի անբաժանելի ամբողջութիւն: Վեպի հերոս Սեն-Պրյոն կանգնում և ընթերցողի առաջ իր ամբողջ կենդանի պատկերով, 18-րդ դարի Ֆրանսիական կամ շվեյցարական յերրորդ դասին պատկանող մի հուզական, սանտիմանտալ մտավորական իր հոգեկան, բարոյական և միավորական բնորոշ կողմերով: Բայց այս հոգեբանական պատկերի հետ միասին ծավալվում և ընթերցողի առաջ նաև ամբողջ եպոխտան, պատմական ժամանակաշրջանը, ֆեոդալիզմի և յերրորդ դասի բաղխման ծանր և սուր վայրկյանը, ազնվականութեան և դեմոկրատիայի հռչակալոր հակամարտութիւնը: Նույնը կարելի չէ ասել և մյուս դեմքերի ու տիպերի նկատմամբ:

Յե՛վ այսպիսի այս ուռմանը ևս մի խոշոր դարապղծի և ներկայացնում, հեղափոխական մի կարևոր թվական՝ Ֆրանսիական և առհասարակ յեվրոպական գրականութեան պատմութեան մեջ:

2.

Ժան-Ժակ Ռուսսոն այն բացառիկ հեղինակներից է, վոր ունեցել և ահագին ազդեցութիւն թե գրականութեան և թե կյանքի վրա: Միլիոնավոր մասսաներ կարդացել են նրա աշխատութիւնները, կարդացել են վո՛չ միայն ժողովրդական դեմոկրատիական խավերում վորոնց արտահայտիչն է հանդիսանում նա, այլ և բուրժուական, ազնվականական հասարակութեան մեջ: Նա գերել է ընթերցողին իր անկեղծութեամբ և պարզութեամբ, իր անմիջականութեամբ և իր խորութեամբ:

18-րդ դարի նախահեղափոխական շրջանի ֆրանսիական յերիտասարդութեան վրա նրա ազդեցութիւնն արտակարգ ուժով և արտահայտվել, այն յերիտասարդութեան, վոր հետո բուրժուական հեղափոխութեան ժամանակ խոշոր դեր է կատարել Ռուսսոյի գաղափարներով ներշնչված: Մարտը, Սեն-ժյուստը, Ռոբեսպիերը և շատ ուրիշները Ժան-Ժակ Ռուսսոյի հոգեկան, հեղափոխական ժառանգներն են: Դեմոկրատիայի, ժողովրդական գերիշխանութեան, հասարակական հովասարութեան մեծ սկզբունքները Ժան-Ժակ Ռուսսոյի աշխատութիւնների միջոցով անցան գրական և քաղաքական նոր սերնդին, և այս վո՛չ միայն Ֆրանսիայում, այլ և յեվրոպական մյուս յերկրներում:

Մասնավորապէս Գերմանիայում մեծ յեղալ ժան-Ժակ Ռուսսոյի ազդեցութիւնը: Լեպինգը, Հերդերը, Գյոթեն, Շիլլերը շատ քան վերջերին Ռուսսոյից, չխոսելով դեռևս գերմանական մեծ փիլիսոփաների մասին: «Շուտըմ ունդ Դրանգ»-ի փոթորկալի գրողներն իրենց դրոշակի վրա գրեցին Ժան-Ժակ Ռուսսոյի անունը: Ռուսսոն այդ յերիտասարդ, համարձակ, խիզախ գրողների համար նշանաբան հանդիսացավ: Այդ անունը մի ամբողջ մասնֆիստ էր:

Բուրժուական գրողներն աշխատում են ցույց տալ, վոր Ժան-Ժակ Ռուսսոյի ազդեցութիւնը մեծ է յեղել սերնդներին և գրականութեան վրա,

գլխավորապես նրա աշխատութիւններն ընդհանուր փայլի շնորհիւ: Ժան-Ժակ Ռուսսոն, իրօք վոր, բացառիկ վոճի և գրական մեծ կարողութեան տեր հեղինակ է: Իր մտքերը շարադրում է նա հանճարեղ կերպով: Նրա վոչ միայն գեղարվեստական ստեղծագործութիւնը, այլ և փիլիսոփայական, քաղաքական, հասարակական յերկասիրութիւնները ձևի, վոճի, լեզվի, պատկերավորման կողմից հրաշալի արտադրութիւններ են:

Բայց այս բոլորը Ժան-Ժակ Ռուսսոյի արժեքի միայն մի կողմն է: Նա մեծ է վոչ միայն իր և վոճարան, կամ իր և գրոյ, կամ իր և բանաստեղծ—այլ և մեծ է իր գործի բովանդակութեամբ և գաղափարական ամբողջ պարունակութեամբ:

Մնողը, Ժան-Ժակ Ռուսսոն ունի մեծ հակասութիւններ, ինչպես ունեն անցյալի խոշոր դարաշրջանների մեծ հեղինակները: Նրա փիլիսոփայական և գրական ժառանգութեան մեջ կան մասեր, վորոնք մեծ չեն յեղել վոչ միայն հետագայում, այլ և իր ժամանակ: Ժան-Ժակ Ռուսսոյի գործի մեջ արտահայտութիւն են գտել շիկյարական և ֆրանսիական մանր բուրժուազիայի վորոչ հետադիմական տարրերը: Բայց նրա ժառանգութեան այդ ունակիւնն կողմերը չեն, վոր արժեք են ունեցել պատմականորեն: Ժան-Ժակ Ռուսսոն կարողացել է հաղթահարել այդ հետադիմական տարրերը և յերևան գալ հիմնականում վորպես մեծ դեմոկրատ և վորպես խոշոր հեղափոխական: Յեւ անա այս դրական կողմերի—դեմոկրատիայի և հեղափոխութեան մեջ է արտահայտուել նրա գործի միասնութիւնը, նրա գործի ամբողջութիւնն ու սինթեզը:

Բուրժուական քննադատներն այս, ինչպէս, չեն կամենում ընդունել: Նրանք տեսնում են Ժան-Ժակ Ռուսսոյի մեջ մի կողմից բացառիկ շնորհքներով ոժտված մի գրողի, վոր շարադրում է տաղանդավոր կերպով՝ անկախ նրանից, թէ ինչ մտքեր է արտահայտում: Մյուս կողմից նրանք ներկայացնում են Ռուսսոյին վորպես մի անգործնական յերագող, վոր չի հասկանում իրականութիւնը և վոր այնպիսի բաներ է ցանկանում, վորոնք չեն կարող յերբեք իրականանալ մեր դժբախտ յերկրի վրա, ինչպես իրենք են կարծում: Յեւ վերջապես, նրանք հաճախ ներկայացնում են Ռուսսոյին իր և մի քաղքենի բարոյախոս՝ իրենց պատկերի և իրենց պարունակութեան համաձայն:

Ռուսսոյի նկատմամբ հանդես բերած բուրժուական քննադատութեան այս հիմնական գիծը ժամանակին նկատել է Գ. Պլեխանովը իր մի ուսումնասիրութեան մեջ, վորի վերնագիրն է «Ժան-Ժակ Ռուսսոն և նրա ուսմունքը մարդկանց միջև յեղած անհամապատասխանութեան մասին»:¹⁾

Ահա թէ ինչ է գրում այս առիթով Պլեխանովը—«Ռուսսոյի մասին խոսողների և գրողների մեծամասնութիւնն այնպես է ներկայացրել ինդիւիդ, թէ նրա գաղափարները մենք այժմ չենք կարող ընդունել, բայց չնայելով դրան՝ սենք պետք է հարգենք նրա հիշատակը, քանի վոր նրա

¹⁾ Г. В. Плеханов: Сочинения, том XVIII.

գաղափարները գարմանայի կերպով լավ են շարահյուսված: Յեւ հետո՝ «...Քննադատների և պուբլիցիստների ահադին մեծամասնութիւնը, վոր չէր ղեկավարում թշնամի Ռուսոյի գաղափարները, իր բացասական վերաբերմունքի մեջ դեկլարվում և վոչ թե տեսական նկատառումներով, այլ գործնական յերկրպագում: Մենք կհամոզվենք շուտով, վոր այդ քննադատների ու պուբլիցիստների կողմից Ռուսոյի գաղափարների մերժման պատճառը վոչ թե գտնվում է այդ գաղափարների բովանդակութան մեջ, այլ այդ քննադատների և պուբլիցիստների հասարակական համակրանքների մեջ»:

Պետք է նկատել այստեղ, վոր Գ. Պլեխանովն իդուր և հակադրում քննադատների «տեսական նկատառումները» նրանց «գործնական յերկրպագում»:

Բուրժուական քննադատները Ռուսոյի նկատմամբ հանդես բերած իրենց բացասական քննադատութան մեջ դեկլարվում են ամենից առաջ «տեսական նկատառումներով»: Մյուս կողմից, յիժե բուրժուական քննադատների բացասական վերաբերմունքի պատճառն իրավամբ պետք է վորոշեն իրենց «հասարակական համակրանքների» մեջ, ապա այդ պատճառը միաժամանակ պետք է վորոշեն նաև Ռուսոյի «գաղափարները բովանդակութեան» մեջ: Նրանք մերժում են այդ գաղափարները վոչ թե նրա համար, վոր այս վերջինները դեմոկրատիայի համար ընդունելի չեն կամ ճիշտ չեն, այլ վորովհետև այդ գաղափարները բուրժուական քննադատների աշխարհայացքի տեսակետից սխալ են և ընդունելի չեն:

Այսպես ուրեմն, մենք գործ ունենք դասակարգային պայքարի արտահայտութեան և դասակարգայնորեն մտածող քննադատների հետ, վորոնք մերժում են Ռուսոյի գաղափարները բուրժուազիայի աշխարհայացքի անսպասելից:

Ժան-ժակ Ռուսոյն անցյալի այն խոշոր հեղինակներից է, վորոնց գործերը բուրժուազիան կամ աշխատել և աղավաղման յենթարկել ու հարմարեցնել իր պահանջներին և կամ ուղղակի կերպով պայքար և մղել նրանց դեմ և ամեն կերպ աշխատել և վարկաբեկել նրանց՝ ընթերցողների լայն խավերում:

Այս հանդամանքը շատ ճիշտ կերպով յերևան է հանել ընկ. Ն. Կրուպոկայան իր մի աշխատութեան մեջ, վորի խորագիրն է՝ «Ժողովրդական կրթութիւնը և դեմոկրատիան»: Այս աշխատութեան մեջ հեղինակը խոսելով Ժան-ժակ Ռուսոյի մանկավարժական-քաղաքական գործի մասին՝ ցույց է տալիս, թե հետագայում բուրժուազիան ինչպես և փոփոխութեան, աղճատման յենթարկել նրա ուսմունքը և ինչպես և դեմոկրատիական բովանդակութիւնը վերածել բուրժուական բովանդակութեան: Իհարկէ, այս բուրժուական բովանդակութիւնը կապ չի ունեցել Ռուսոյի ուսմունքի հետ, բայց բուրժուազիան չարաշահել և Ռուսոյի անունն իր գաղափարները տարածելու համար:

Որինակ, հայտնի յի, վոր Ռուսոյն «Եմիլ»-ի մեջ իր սանին վերցնում է բուրժուական—ազնվականական ընտանիքից, բայց նրան տալիս է դե-

մոկրատիական—մարդկայնական դաստիարակությունը։ Նա բացատրում է այս պարագան իր դրքում որիդինալ կերպով, ասելով վոր աղքատ ծնողները յերկխոսան ինքնին ստանում են դեմոկրատիական դաստիարակություն և վոր ուրեմն պետք է վերցնել ուրիշ յերկխոսի, մորպեսզի դոնե աղքատով մի մարդ ողորտած լինենք։ Սակայն Ռուսսոյի բուրժուական մեկնարանդները կառուցում են բուրժուական—ազնվականական մի ամբողջ սխառեմ և այդ սխառեմը վերագրում են Ռուսսոյին։

Ընկ. Ն. Կրուպուսկայան այդ առիթով գրում է. — «Ընկնելով տառի հետեից՝ ֆիլանտրոպիստները (բուրժուական մանկավարժներ, Ս. Հ.) կատարելապես անուշադրութեան մատնեցին «Եմիլ»-ի լողին։ Այսպես, որինքն «Եմիլ»-ում Ռուսսոն իրական վերցնում է հարուստ շրջանից։ Բայց նա ինչո՞ւ յի այդպես անում։ Նա նպատակ ունի ցույց տալ, թե ինչպես պետք է դաստիարակել առհասարակ մարդուն... Իսկ Բագեդովն այդ ընտրությունը մեկնաբանել է այնպես, թե ամբողջ ուշադրությունը պետք է դարձնել հարուստների դաստիարակություն վրա... Ռուսսոն խոսում է մարդու դաստիարակութեան մասին, իսկ Բագեդովը՝ արտոնյալ դասերի յերկխոսների դաստիարակութեան մասին»¹⁾։

Հետո խոսելով Ժան-ժակ Ռուսսոյի ընդհանուր ժողովրդական մասին՝ Ն. Կրուպուսկայան գրում է. «... Ռուսսոյի ժողովրդականը խորին յերախտագիտութեամբ ընդունում է բանվորական դեմոկրատիան։ Բայց այս ժողովրդականը հրաժարվում է ժամանակակից, զարգացալ բուրժուազիան։ Բուրժուազիայի նախնիքները, վոր դեռևս չէին բաժանում իրենց դասակարգի շահերը ժողովրդի շահից, հռչակեցին Ռուսսոյին։ Իսկ այժմյան բուրժուազիան Ռուսսոյին վերաբերվում է սառն և բարձրից, և թեև տրադիցիայի համաձայն նրան անվանում է «մեծ», բայց միշտ ավելացնում է «ուտոպիստ»։ Ըստ վորում ուտոպիստ ասելով, բուրժուազիան հասկանում է վոչ միայն այն — ինչ իրապիս ուտոպիական է Ռուսսոյի յերկասիրութեան մեջ, այլ և նրա դեմոկրատիզմը, նրա հարգանքը մարդու և աշխատանքի առջև»²⁾։

Մենք կարևոր համարեցինք ավելի հանդամանալից կերպով մեջ բերել ընկ. Ն. Կրուպուսկայայի գնահատականները Ռուսսոյի մասին, գլխավորապես այն պատճառով, վոր այդ գնահատականները ծանոթ են յեղել Վ. Լենինին, վոր և ավել է իր հովանււթյունը նրանց նկատմամբ։ Ն. Կրուպուսկայան իր աշխատութեանը գրել է 1916 թվականին Շվեյցարիայում, Վ. Լենինի եմիգրանտական տարիներում։ Լենինն այդ աշխատութեանն ուղարկում է Մաքսիմ Գորկուն մի նամակով, վորի մեջ հանձնարարում է այդ ուտոպիզատները և խնդրում է հոգ տանել նրա աղագրութեան համար։ Այդ նամակում, վոր գրված է Բեերնից 1916 թվին, Լենինն ի միջի այլոց ասում

¹⁾ Н. Крупская: "Народное образование и демократия" 1930 г. Москва-Ленинград, էջ 261.

²⁾ Н. Крупская, նույն աշխատութեանը, էջ 261.

Ե հետևյալը.—«...Դուք կոնսանք, վոր տրված է նույնդեա, առաջին մասի մեջ, դեմոկրատիական հայացքների պատմութեան ուղղագիծը: Այս նույնպէս շատ կարեւոր է, քանի վոր սովորաբար անցյալի մեծ դեմոկրատներէ հայացքները ցուցադրում են վոչ ճիշտ կերպով և կամ վոչ ճիշտ տեսակետից»: ¹⁾

Վոչ մի կասկած չկա, վոր «անցյալի մեծ դեմոկրատներէ» շարքում ամենից առաջ դրվում է Ժան-ժակ Ռուսսոն, վորի կուլտուր-քաղաքական խոշոր ժառանգութեանը բուրժուական քննադատների կողմից ճիշտ չէ ցուցադրվում և կամ ճիշտ տեսակետից չէ մեկնաբանվում:

Ֆրիդրիխ Ենգելսի գնահատականի հետ միասին, վորին կանգնադաշնանք մենք քիչ հետո, Վ. Լենինի այս կարճ, բայց նշանակալից տողերը հանդիսանում են կարեւոր բանալի՝ հասկանալու համար անցյալի մեծ դեմոկրատներից մեկի—Ժան-ժակ Ռուսսոյի ամբողջական գործը: Ժան-ժակ Ռուսսոյի հասարակագիտական, քաղաքական, մանկավարժական և դրական ամբողջ ժառանգութեան ուղղելը քննութեանը ցույց է տալիս, վոր նա իրավամբ արժանի յետին մեծ գնահատականին, վոր նրա մասին տվել են Ենգելսը և Լենինը: Այդ քննութեանը միաժամանակ բաց է անում այն, վոր Ժան-ժակ Ռուսսոյի ժառանգութեան նկատմամբ յեղած մեկնաբանութեան սկսած Վոլտերից խորապէս կապված է բուրժուական աշխարհայեցողութեան հետ, վոր մենք պարտավոր ենք ընդունել և արժեքավորել վորպէս այդպիսին:

3.

Ժան-ժակ Ռուսսոն իր խոշոր կուլտուրական—հեղափոխական ամբողջ ժառանգութեանն ստեղծագործել է շատ կարճ ժամանակամիջոցում: 1750 թվականին, յերբ նա 38 տարեկան մարդ էր, վոչինչ, կամ գրեթէ վոչինչ չունէր գրած: Այդ թվականին հռչակվում է նա մի կարճ, բայց ազմկալի աշխատութեամբ, վորի համառոտ վերնագիրն է «Ճառ գիտութեան ներքին արվեստի մասին»:

1754 թվին տալիս է նա իր 2-րդ աշխատութեանը «Խնայական արուեստի մասին», վոր առաջինի համեմատութեամբ շա ալելի կարեւոր գործ է և վոր վերջնականապէս դարձնում է նրան մեծ և հռչակավոր հեղինակ: Իր մյուս նշանավոր գլուխ-գործոցները գրում է նա այդ տասնամյակում:

1758 թվին տալիս է նա իր մի ուրիշ կարեւոր աշխատութեանը—«Նա մալ Դալամբերին» վերնագրով, վորի մեջ շոշափում է կուլտուրայի, գրականութեան և արվեստի խնդիրները: Մոտավորապէս այդ շրջանում է գրում իր հռչակավոր աշխատութեանը՝ «Հասարակական դաշինք» վերնագրով, վոր պատմական մեծ դեպք է հանդիսանում և վոր դառնում է ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխութեան դարգացման շրջանում

¹⁾ Վ. Լենինի նամակը Մաքսիմ Գորկուն, 1916 թ. Բերն. արված Ն. Կրուպսկայի «Народное образование и демократия» գրքում. 1930 թ. էջ 14:

այն առաջին աղբյուրը, վորից մեծագույն հեղափոխականները ներշնչվում են կյանքի և պետութեան վերակառուցման համար:

1761 թվին ժան—ժակ Ռուսսոն տալիս և իր մեծածավալ վեպը «Եւրէլը», վոր գեղարվեստական ձևով, պատկերներով, դեմքերով և դեպքերով լայնորեն ցուցադրում և իր քաղաքական, հասարակական և փիլիսոփայական հայացքները:

1762 թվին առաջին անգամ յերևան և դալիս նրա նշանավոր «Եւրէլը», վոր մի խոշոր փիլիսոփայական մանկավարժական աշխատութեան և, դրած մասամբ գիտական ուսումնասիրութեան և մասամբ ուժանի ձեւով, վոր ռեալիստիկ ուժերի կողմից դատապարտվում և խարույկի և վոր այնքան դառնութեաններ և հալածանքներ և պատճառ և դառնում:

Գրեթէ նույն շրջանում սկսում և ստեղծագործել իր այնքան աղմուկ հանած որագիրը, «Ուստովանանքները», վորի մեջ զարմանալի անկեղծութեամբ և բացարձակամբ պատմում և իր ամբողջ կյանքը, շրջապատը, միջավայրը և այդ կյանքի հետ կապված ծանոթները, ընկերները, բարեկամները, կանանց և տղամարդկանց, հայտնի և հռչակավոր մարդկանց մինչև այդ անհայտ մնացած դեպքերն ու պատմութեանները:

Այսպիսով կարելի չէ ասել, վոր ժան—ժակ Ռուսսոյի վերև հիշատակված գլուխ—գործոցները թե վորակով և թե քանակով մի պատկառելի գրական ժառանգութեան, ստեղծագործվում են 1750 և 1762 թվականների ժամանակամիջոցում: Ընդամենը 12 տարվա ժամանակաշրջան և սա, վոր հարուստ և ժան—ժակ Ռուսսոյի կյանքի մեծ ապրումներով, մեծ պայքարներով և նույնպես մեծ հաղթանակներով:

Ժան—ժակ Ռուսսոյի կյանքը, ինչպես և նրա գործը, տարբերվում և իր բոլոր նշանավոր ժամանակակիցներից: Մոտեցրին, Վոլտերը, Դիդերոն, համեմատաբար ավելի հանդարտ և ավելի համաչափ կյանք ունեյին՝ իրենց բոլոր պայքարներով և պայքարի հետ կապված դժվարութեաններով հանդերձ:

Ռուսսոյի կյանքը իր ծննդյան ուրից սկսած լիքն է յեղել անվերջանալի արկածներով: Ծնվում է նա Ժնևի մի ժամագործի ընտանիքում, Սա մի դժբախտ ծնունդ է լինում, վորովհետև մայրը մեռնում է նրան ծնելու ժամանակ: Ժան—ժակն այսպիսով մեծանում և առանց մոր խնամքի և հոգատարութեան, մի հոր հսկողութեան տակ, վոր շատ բան չէր հասկանում յերեխայի կյանքից և չէր կարողանում հարկ յեղած ձևով սնել կամ դաստիարակել նրան: Յեւ ժան—ժակը մեծանում և Ժնևից այդ մանր—բուրժուազի ընտանիքում՝ հանձնված բախտի տնորինութեանը:

Մանկութեանից նա տեսնում և նեղութեաններ, կրում է ամեն տեսակի վորձութեաններ թե տանը և թե իր ապրած գրսի միջավայրում: Անկանոն և անցնում նաև նրա մտավոր և բարոյական դաստիարակութեանը: Նա կարդում է ամեն տեսակ գրքեր, ինչ ձևեր և ընկնում, առանց վորևե մեթոդի կամ խորհրդի: Յեւ դեռ մանկական հասակից դանազան ուժանքների հետ միասին կարդում է նա Պլուտարքի պատմութեան-

ները, վորոնք նրան գերում և շփոթեցնում են: Կենսագիրները պատմում են, վոր իր հոր հետ նա յեբլար գիշերներ եր անցկացնում այդ ընթերցողներէ վրա և միայն լուսաբացին, աքաղաղի կանչերից հետո յեր անկողին մտնում քնելու:

Դեռ տասը տարեկան եր ժան—ժակը, յերը նրա հայրը մի դործի պատճառով ստիպւած և լինում հեռանալ ժնկից և Ռուսոյի բախտը հանձնվում և նրա քեռու հոգատարութեանը: Այդ ժամանակ ապրում և նա ծնեի մոտիկ գլուղերից մեկում, Սալե սարի ստորոտում, ընութեան ծոցում, վոր անա այս վաղ մանկութեան հասակից սկսում և շփոթել նրա յերևակայութեանը, կապել իր բաղմախոսութեանը յերեւոյթներէ հետ:

Հետո արհեստ կամ վորեւե մասնագիտութեան սովորեցնելու համար նրան կրկին տանում են քաղաք, ժնե, ուր հաջորդաբար տալիս են նրան այս կամ այն վարպետին: Բայց վոչ մի տեղ ել նա չի կարողանում նորմալ կյանք ունենալ և հանգիստ կերպով մի արհեստ սովորելիքը վորը և զրեթե անաեք յերեխայի՝ նրան չարհարում են դործի տերերը, նա յիլ այդ միջոց վայրում դառնում և ավելի ևս ծուլ, ստախտ և անկարգ մի աշակերտ, ինչպես ինքն և պատմում իր հիշողութեաննէրի մեջ ամենայն պարզաբարութեամբ: «Ըստ ինքեան արհեստն ինձ համար անտանելի չեք, բայց դարձաւորով բռնակալութեանն ինձ համար անտանելի յեր դարձնում աշխատանքը և ծնում եք իմ մեջ արատներ, ինչպիսիք են ստախտութեանը, ծուլութեանը, գողութեանը»: Այսպես և նկարագրում իր կյանքը Ռուսոն և այն միջոցովոր, վորի մեջ ապրում ելին ինքը և իր նմանները:

Եր դեպք աղատում և նրան մանկական ժամանակաշրջանի այդ ստորկական վիճակից, և այդ դեպքը հետեյալն և: Մի որ նա շրջագայում և ժընեվի շրջակայքի դաշտերում շատ յերկար ժամանակ մինչև ուղիներ, և յերբ վերադառնում և քաղաք՝ գտնում և քաղաքի դռներն արդեն փակված: Նա ընդունում և այս դեպքն իբրեւ մի վորոշում նախախնամութեան կողմից արված և այլևս չի ուզում վերադառնալ վոչ իր քեռու և վոչ իր վարպետի մոտ:

Յեւ այդ սրվանից, մոտ տասնվեց տարեկան հասակից, դառնում և նա թափառաշրջիկ: Ապրում և նա սլառահալան կերպով, ուսմոտ և ինչպես բախտը տնորինի: Սկզբում ապրում և Սալոյան յերկրում հայտնի մի աղնական յերկրասարդ կնոջ, տիկին Դը Կլաբենի մոտ, վորի հետ կապվում և բալական յերկար ժամանակ և վոր դեր և կատարում ժան—ժակի Ռուսոյի կյանքում: Հետո, թողնելով այդ տիկնոջը, ժան—ժակն ապրում և պանագան անվանի տներում իբրեւ սպասավոր, իբրեւ տնային դաստիարակ, ապա սովորում և յերաժշտութեան և դեռ չսովորած տալիս և յերաժշտութեան դասեր, նման պարապմունքներով շրջում և Շվեյցարիայում, Իտալիայում, Ֆրանսիայի հարավում, ապրում և Լիոն քաղաքի գլխավոր դատավորի ընտանիքում, իբրեւ տնային ուսուցիչ, ապա անցնում և Վենետիկ ֆրոնտիսկան դեսպանատան քարտուղարի պաշտոնով և այն և այլն:

1740-ական թվականներին Ժան-Ժակ Ռուսսոն յերեւում և Փարիզում առանց վորեն պաշտոնի և առանց նյութական վորեն ապահովության: Շվեյցարիայում յերկար տարիներ թափառել ևր նա քաղաքներում և գյուղերում: Յեւ ահա այժմ մեծ քաղաքում, Փրանսիայի և Յելլոպայի կենտրոններում, անդործնական, յերազող, շրջապատի և մեծերի հետ անհաշտ, ծանոթներին և բարեկամներին հետ հաճախ կովող, առօրյա կյանքի դադանիքներին անտեղյակ և անհաղորդ, ուղղագիծ և հաճախ լիրտ վարվեցողությամբ, չհարմարվող, համակերպվող, դրամն արհամարհող, առաջարկված պաշտոնների նրկամամբ հպարտ և մերժող, կենսական հարաբերություններին մեջ միամիտ, անխորագետ, գրեթե մի մեծ յերեխա — Ժան-Ժակ Ռուսսոյի համար ահա այժմ մեծ քաղաքը դառնում և ծանր ապրումների, տանջանքների և դառնության մի վայր: Ամուսնանում և նա մի պարզ և թերևս անհամապատասխան կնոջ՝ Թերեզայի հետ, նրանից ունենում և զավակներ, վորոնց կյանքը չի կարողանում հոգալ և վորոնց ամբալված և լինում հանձնել այսպես կոչված «Գտնված յերեխաներ» հիմնարկին խնամակալությանը: Յեւ այն մարդը, վոր տալիս և իր ժամանակի և առհասարակ մի մեծ դարաշրջանի դաստիարակության նշանավոր գլուխգործոցը, հնարավորություն չի ունենում իր հարազատ յերեխաների դաստիարակության և խնամքի գործին քը գեկավարելու:

Ժան-Ժակ Ռուսսոյի ամբողջական կյանքը գրեթե այսպիսի պայմաններում և անցնում: Ծնված մի փոքր յերկրում, մանր բուրժուական ծագումով և դասակարակությամբ, դեմակրատական հակումներով և ժողովրդական կյանքի համակրանքով, անցյալի և իր ժամանակի հեղափոխական, դեմոկրատ և հումանիստ մեծ գրողների ազդեցությամբ և կուլտուրայով, յերեսուն տարեկան հասակում արդեն վորոշակի ձևակերպված և մշակված իբրև մանր-բուրժուական ըմբոստ մտավորական՝ Ժան-Ժակ Ռուսսոն մի բացառիկ և նույնպես մի ոտար յերեւոյթ ևր Փարիզի ազնվականության, մեծ-բուրժուազիայի և այդ դասակարգերի արտահայտիչ մտավորականության շրջանում:

Այլտեղից և ահա առաջանում Ժան-Ժակ Ռուսսոյի ամբողջ տրագիգիան:

Այդ միջավայրը նրան չէր հասկանում, և ինքն ևլ, իհարկե, չէր կարող հասկանալ և ընդունել նրանց «քաղաքակրթությունը», նրանց կենցաղը, նրանց հոգեբանությունն ու աշխարհայեցողությունը: Ժան-Ժակ Ռուսսոն միշտ շեշտել և իր ինքնուրույն տեսակետը Փարիզի այդ հասարակության մեջ: Նա համարձակ պաշտպանել և այն միտքը, վոր ավելի բարձր են, ավելի բարոյական են և ավելի արժեքավոր են ժողովրդի այն պարզ մարդիկ, բնության մարդիկ, արհեստավորը, գյուղացին, բանվորը թեկուզ և իրենց մտավորական ցած մակարդակով, քան Փարիզի «քաղաքակրթված» հասարակությունը կամ այդ հասարակության ուսումնական ներկայացուցիչը:

Սրա համար ևլ այդ հասարակությունը կամ նրա ուսումնական ներկայա-

Պրեզիդը քեն եր անում ժան-ժակի դեմ, համարում եր նրան ուսմիկ և ամեն տեսակ միջոցներով պայքար եր մղում նրա դեմ: Փարիզի մտավորականության ներկայացուցիչներից շատերի հետ նա վեճեր եր ունենում, ընդհանրումներ, անհամաձայնություններ, վտրոնք հաճախ շատ սուր բնույթ եյին ստանում, աղբում եյին ժան-ժակ Ռուսսոյի աշխատանքները վրա, դառնացնում եյին նրա կյանքը, մեկուսացնում եյին նրան, մղում եյին դեպի մեռյալ ու հիվանդադին մաքեր, դեպի մեղանխուլիա և կասկածամիտ միայնակեցություն:

Այսպես և անցնում մանավանդ նրա կյանքի վերջին շրջանը: Մի կողմից հալածված Փարիզի բարձր հոգևորականությունից, «Եմիլ»-ի պես նշանավոր գիրքը բռնադրամված և խարուխի մատնված, հետապնդված Ֆրանսիական կառավարությունից, մյուս կողմից հալածված և հետապնդված նաև իր հայրենի ժընեի կառավարությունից, պաշտպանություն չը-գտնելով Ֆրանսիական մեծ մտավորականներից, ընդհակառակն՝ անուղղա-կի հալածվելով Վոլտերի պես մի անվանի մարդու կողմից—ժան-ժակ Ռուս-սոն վերջին տառնամյակում ավելի ևս դժվար կյանք ունեցավ և թերևս մասամբ այդ պատճառով չկարողացավ շարունակել իր նշանավոր գլուխ գործոցները: 1762 թվականի շրջանում, ինչպես տեսանք, ընդհատվում են այդ գլուխ գործոցները: Այդ ժամանակ ժան-ժակ Ռուսսոն ընդամենը հիսուն տա-րեկան եր, հասունացած, իմաստնացած, կյանքի բազմատեսակ փորձերով հարստացած—և նաչած դրան, այլևս չի տալիս «Եմիլ»-ի, «Նոր Ելիոդի» և «Հասարակական դաշինք»-ի նման դարագլուխ կազմող գործեր:

Ժան-ժակ Ռուսսոյի մահը տեղի յե ունենում 1778 թվին, այնպիսի պայմաններում, վոր շատերին տեղիք և տալիս կարծելու, թե նա ինք-նապաշտություն և գործել: Այս յինթաղությունը, սակայն, հավանական չի նկատվում և տրամադրում և այն տեսակետը, թե նրա մահը տեղի յե ունեցել բնական կերպով:

Այսպես թե այնպես, ինքնապաշտություն թե բնական մահ, փաստն այն և, վոր ժիշկագետին գրականության այդ մեծ դեմոկրատը, 18-րդ դարի հեղափոխական մանր բուրժուազիայի այդ հանճարեղ գաղափարասեր Ֆրանսիական բռնապետության շրջանում, աղնվականական և մեծ-բուր-ժուական հասարակության մեջ ապրեց, վորպես մի խորթ գավակ և մեռավ զորպես այդպիսին:

4.

1749 թվին Դիժոնի ակադեմիան մի նշանավոր հարց և ուղղում ժա-մանակի փիլիսոփաներին և գիտնականներին այն մասին, թե արդյոք դի-տություններ և գեղարվեստը նպաստեցին բարբերի ազնվացմանը, թե՞ չէ:

Այս հարցը փոթորկում և ժան-ժակ Ռուսսոյի վողջ ելությունը: Նա ինքը կլասիկ ձևով նկարագրել և այն մեծ տպավորությունը և այն հոգե-կան անորոշակ խռովությունը, վոր պատճառել և նրան Դիժոնի ակադեմի-կոսների այդ տարորոշակ հարցումը:

Ժան—Ժակ Ռուսսոն այդ ժամանակ 37 տարեկան էր և դեռ գրական աշխատանքներ չուներ։ Այդ պարագան առիթ է տվել վորոշ հետադուստրների խնդիրն այնպես ներկայացնել, թե Ռուսսոն ինչ-վոր մի միտքի քական ուժի ազդեցությամբ և գրող դառնում, միանգամից, Դիֆոնի ակադեմիայի հարցի դրեթե ճակատագրական ներդրություն տակ։

Բայց անշուշտ չի կարելի ընդունել, և Ժան-Ժակ Ռուսսոյի պատկերավոր արտահայտություններն այդ հարցի թողած տպավորության մասին հիմք չեն տալիս մեզ կարծիք, թե նրա մոտ ճշգրիտ առջև աշխարհը միանգամայն լուսավորվեց և կամ աշխարհի դադարի քննիրը հանկարծակի բացվեցին։

Ճշմարտությունն այն է, վոր Ժան-Ժակ Ռուսսոն ունեցել էր մինչև այդ ժամանակ յերկարտե պատրաստության մի ամբողջ շրջան։ Ռուսսոն ուսումնասիրել էր պատմությունը, գրականությունը, փիլիսոփայությունը, Ռուսսոն խորացել էր դասական աշխարհի, ինչպես և վերածնության շրջանի ամբողջ կուլտուրայի ուսումնասիրության մեջ, Ռուսսոն կարգացել և յուրացրել էր նաև իր ժամանակի, հատկապես Ֆրանսիական 18-րդ դարի ենցիկլոպեդիստների բազմապատկեր կերպարությունները։

Այդ բոլորը նա կատարել էր առանց կանոնավոր դպրոցական կամ համալսարանական ուսման, բայց եյականն այն է, վոր կատարել էր տվել լավ, քան կարող էր տալ այն ժամանակի փակված և ընդհանրապես սխուլաստիկական համալսարանը։ Յերկար կլինի այստեղ թվարկել այն բոլոր թեկուզ և մեծ անունները, սկսած Սոկրատից, Պլատոնից, Արիստոտելից մինչև Մոնտեսքիո, Վոլտեր, Դիդրո, վորոնց նա մոշ միայն կարդացել է, այլ և խորագնին կերպով ուսումնասիրել է, ոգտվել և շատերից և պայքարել և նրանց շատերի դեմ։ Այսքանը միայն շատ ցայտուն կերպով յերևան և գալիս Ժան-Ժակ Ռուսսոյի յերկասիրություններից, վոր նա իրենից առաջ յեղած մարդկություն մեծ կուլտուրան ճանաչել է, անց և կացրել այդ ամբողջն իր եպոխայի և իր դասակարգի ըմբռնումների միջից, ինչպես և իր սեփական անհատականության միջից, և այդպիսով կերտել և իր ինքնուրույն ուսմունքը, իր գրականությունը և իր արվեստը։

Բացի անցյալի վողջ կուլտուրայի ուսումնասիրությունից, Ժան-Ժակ Ռուսսոն շատ մոտ է յեղել կյանքի պարսից և ճանաչել և այդ համալսարանն անհամեմատ ավելի լավ, քան իր ժամանակի մյուս նշանավոր ենցիկլոպեդիստները։ Ժան-Ժակ Ռուսսոն միակողմանի գիտության մարդ չէր, նա լավ էր հասկանում, վոր գիտությունը, փիլիսոփայությունը, գրականությունը մեծ ուժ են, բայց մեծ ուժ են այն ժամանակ, յեթե նրանք կապված են գործնական, պրակտիկ կյանքի հետ։ Յեզ նրա պրակտիկ ծանոթություններն անհամեմատ ավելի հարուստ էյին և ավելի բազմակողմանի, քան մյուսներինը։

Նա ճանաչում էր Շվեյցարիայի, Ֆրանսիայի, մասամբ և Իտալիայի կյանքի եյական կողմերն անձնական ճանապարհորդությունների և մոտ շփումների միջոցով։ Նա ճանաչում էր գյուղը, փոքր քաղաքը, մեծ քաղաքը,

ինչպես և ծրանախալի կենտրոն մայրաքաղաքը: Նա ճանաչում էր վոքը կոմունան, վոքը հանրապետությունը, ինչպես և մեծ ցենտրալիստական միտությունը: Վերջապես նա ճանաչում էր տարբեր դասակարգերի և դասերի կյանքն անհատական հարաբերությունների և ուսումնասիրությունների միջոցով—այսպես՝ գյուղացուն, յերկրագործին, արհեստավորին, բանվորին, բուրժուալին, աղնվականին, պետական պաշտոնյային, մտավորականին, հոգեվորականին և այլն: Իսկ այդ բոլորն ինքնին մի ամբողջ համալսարան էր՝ անկախ անցյալի և իր ժամանակի այն մեծ կուլտուրայից, վոր նա յուրացրել էր խորը կերպով:

Յերբ վոր ժան-ժակ Ռուսսոն կարգում և Դիժոնի ակադեմիայի հրոչակալոր հարցը—այս բոլորը շարժվում և նրա վողջ եյուրթյան մեջ: Նա դիտե կյանքը, գիտե պատմությունը, փիլիսոփայությունը, նա ունի իր հայացքը, ունի գրելու պահանջ և դրական բացառիկ ընդունակություն: Յեվ ահա նա տալիս և իր առաջին յերկասիրությունը գիտությունն էր և գեղարվեստի մասին, քննելով այն խնդիրը, թե նրանց զարգացումը նպաստեց արդյոք բարքերի աղնվացման, թե՛ ընդհակառակը:

Ժան-ժակ Ռուսսոն ինքն հետազայում այն կարծիքն և հայտնել այս աշխատություն մասին, վոր դա իր բոլոր աշխատությունների մեջ ամենից թույլ ու միջակ դործն է: «Ինչ բան և հայտնի անուն, ի՞նչ բան և հոգալ: Ահա այն դժբախտ գիրքը, վորի միջոցով յես ստացա անուն: Կասկած չկա, վոր այս գործն ամենամիջակ և, համարձակվում եմ ասել, ամենաթույլ գործն և այս ամբողջ ժողովածվի մեջ»:

Ճիշտ և սա:

Բայց նրանով հանդերձ այս գործն այնպիսի աշխատություններից և, վորոնք կարողանում են դարաշրջան ստեղծել:

Պատասխանելով Դիժոնի ակադեմիկոսներին՝ ժան-ժակ Ռուսսոն գրում է.—«Ինչպես և ընացասել գիտությունը գիտունների առջև»: Ահա հիմնական հարցը: Ռուսսոն սակայն չի մոլորվում այդ հարցի մեջ, խնդիրը չի գոհեցնում, ինչպես գոհեցացրել են նրանից առաջ գիտություն, փիլիսոփայություն և արվեստի «նախություն» (De la vanite) մասին խոսող կրոնա-բարոյախոսները: Նա խնայողությամբ շրջում և հարցը և այն ներկայացնում է մի բոլորովին նոր ընույթով:—«Ե այս վոչ թե գիտությունը վատաբանել, այլ առաքելնությունը բարձրացնել առաքելնի մարդկանց առջև»:

Ռուսսոն խնդիրը դնում և սոցիալական հոդի վրա: Դիտությունները և գեղարվեստներն արժեք չունեն անկախ ժողովուրդներից և անկախ մարդկանցից: Նրանք չեն ծառայել սոցիալական առաքնություններից զարգացնելու գործին, վորոհետև նրանք գտնվել են տիրող դասերի ձեռքին և ծառայել են իբրև զենք շահագործման, առկացման համար: Իր այս տեսակետը նա աշխատում է հիմնավորել պատմական կյանքի վերլուծությամբ, Յեղիպատոսի, Հուսսոսանի, Հոմերի կյանքի որին ավանդելով: Նա գտնում է,

վոր գիտությունների և արվեստի ծաղկած շրջանում հասարակական առաքինությունները պահպանել են: Փիլիսոփայության և արվեստի փայլուն դարը Հունաստանում միաժամանակ բարոյական-սոցիալական անկման դար էր: Հունաստանը ստրուկների յերկիր էր: Սոցիալական հարաբերությունների պատկերը ստրուկների և տերերի խիստ անտապոնիզմի գոյությունն էր: Ժան-ժակ Ռուսսոյի համար այդպիսի փիլիսոփայություն և այդպիսի արվեստ, վոր աշխատում էր բացատրել, արդարացնել և հավերժական հայտարարել ստրուկների գոյությունը—անարժեք մի փիլիսոփայություն էր: «Դեմոսթենի ամբողջ ճարտարախոսությունը չէր կարողանում չիլիսոփենդանացնել մի մարդ անգամ, վորն արվեստն ու պերճանքը թուայրել էին»: Այսպես էր Ռուսսոն վերակում հին աշխարհի ամենափայլուն հեկտորի արվեստը և գիտությունը: Ըստ Ռուսսոյի՝ այս արվեստն ու գիտությունը մազաչափ անգամ չէր կարողատում սոցիալական ազնիվ դեր կատարել, փոխել կյանքի անարդար ընթացքը:

Նույնքան անզոր էին գիտություններն ու արվեստը հայրենիքի, կոլեկտիվի պաշտպանության խնդիրներում: Հոռմը, Հունաստանը, Անգլիան Գալլիան հաղթվեցին հետագեմ, անգարգացած ժողովուրդներից: Հոռմի փիլիսոփաների և հեկտորների դարում հայրենիքը մոռացվեց, կոլեկտիվը անուշադրության մատնվեց, հողագործական աշխատանքն արհամարհվեց: «Ազատության և անշահախնդրության նվիրական անուններին հաջորդեցին ենթկնություն և Զենոնի անունները», ասում է Ռուսսոն, հակադրելով ազատ և պարտաճանաչ հերոսներին պերճանքի, ղվարճության և վերացական փիլիսոփաներին: Ռուսսոն գտնում է, վոր դեռևս Հոռմի մեջ լավերը դատապարտել էին այդ յերևույթը: Նա մեջ է բերում փիլիսոփա Մենեկի հետևյալ խոսքերը — «Այն ժամ անակից, յերբ գիտնականները յհրեացիքն մեկ մեկ, բարիք ստեղծող մարդիկ անհայտացան»: Միաժամանակ Մենեկի միջոցով Ռուսսոն վոգեկոչում և այն նշանավոր հոռմեացուն՝ Փաբլիցիուսի անունը, վոր հայտնի յեր իր բարքերի պարզությամբ, անշահախնդրությամբ և իր ժողովրդական իմաստությամբ: «Ո, Փաբլիցիուս, ինչ կ'ստանաք ձեր մեծ հոգին, յեթե վերակենդանանայիք և տեսնեյիք Հոռմի այս գոռոզ պատկերը...»: Յեվ հետո՝ «Դուք կասեյիք, աստվածներ, ինչ են դարձել այն տանիքները և այն ծխնելույզները, վորոնց անկ յերբեմն բնակվում էին պարզությունը, չափավորությունը և առաքինությունը: Ի՞նչ աշխատի փայլ և հաջորդել հոռմեական նախկին պարզությանը: Ի՞նչ են նշանակում այս արձանները, այս պատկերները, այս շենքերը: Ի՞նչ են նշանակում այս կոնացիացած բարքերը...»: «Յեվ ապա՝ Չեղ (Հոռմի ժողովրդին) այժմ հեկտորներն են կառավարում: Յեվ արձանագործներին, նկարիչներին ու ճարտարապետներին հարստացնելու համար է, վոր դուք թափել եք ձեր արյունը Հունաստանում և Պոնտյունում»:

Խնդրի այս դրությունից մենք պարզ տեսնում ենք, վոր ժան-ժակ Ռուսսոն գիտություններն ու գեղարվեստը քննադատում այն չտվով, վոր

չափով նրանք չեն սպասավորում ժողովրդական մասսաներին, վոր չափով նրանք ծառայում են վերին, տիրող դասերին՝ լինեն նրանք ազնվականներ կամ բուրժուաներ:

Գալով իր ժամանակի վերլուծությանը՝ նա ֆրանսիական 18-րդ դարի գիտություններն ու գեղարվեստը նույն տեսանկյունով և քննադատաբար ունի: Ռուստոն դուրս և գալիս ազնվական և բուրժուական մտավորականության դեմ: Նա դնում և ժողովրդի հարցը և գտնում և, վոր ժողովուրդը վոլյինչ չի ստանում գիտնականներից և արվեստագետներից:

Իր մտքերը հիմնավորելու համար նա հաճախ դիմում և 16-րդ դարի Ֆրանսիական վերածնության խոշոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ Միշել Մոնտայնի գատողություններին, վորոնց մեջ նա տեսնում և սկսած իր իրական գիտությունն ու դեպի գիտնականները, վորոնք չեն կարողանում թեթևացնել ժողովրդական վիճակը:

Ժան-ժակ Ռուստոն այսպիսով չէ բացառում ընդհանրապես փիլիսոփայությունն ու գիտությունը, այլ այն փիլիսոփայությունը, այն կոնկրետ գիտությունը, վոր պաշտպանում էր տիրող ուժերը և հասարակական վատ կարգերը: Նա ընդունում և, վոր հին դարերում ևս բոլոր փիլիսոփաները և գիտնականները չեն ներկայացել արատավոր հասարակակարգի պաշտպաններ, այլ նրանցից լավերն այս կամ այն կերպ դուրս են յեկել այդ կարգի դեմ և պաշտպան են կանգնել ժողովրդական իրավունքներին: Հին կուլտուրայի գնահատության մեջ նա դնում և, ահա այսպիսի մի բաժանման գիծ և ընդունելով նրա մի մասը՝ մեծ թափով, զայրույթով ու հեղափոխական կրքոտությամբ դուրս և գալիս մյուսի դեմ: Այս յերկու կողմերը միայն իրենց դուռ փիլիսոփայական կամ մտավորական հատկություններով չեն բաժանվում միմյանցից՝ այլ և բարոյական-սոցիալական, և յեթե ուղիսանք այսօրվա մեր տեղիքով արտահայտել՝ դասակարգային ելույթյամբ:

Ժան-ժակ Ռուստոյի այս աշխատության մեջ, իհարկե կան պարադոքսներ, չափազանցություններ, յերբեմն բավականաչափ միամիտ դատողություններ, վորոնց թվին և պատկանում այն միտքը, թե գիտությունները և արվեստը ծագում են մեք արատներից, թե, որինտի, աստրոնոմիան ծնունդ և առնում նախապաշարումից, հեռավորությունը ստությունից և տգիտությունից, յերկրաչափությունը ազահությունից և ժլատությունից և այլն և այլն:

Բայց այս բոլորով հանգերձ՝ Ժան-ժակ Ռուստոյի այս առաջին աշխատության մեջ ևս արտահայտվել են հեղափոխական, դեմոկրատիական այն հիմնական գծերը, վորոնք հետո զարգացել են նրա գլուխ-գործոցներին մեջ:

Այս աշխատությունը մի ուժեղ ունիցիալ յեր իր անգործական և անաշխատ դարի դեմ, այսինքն այդ դարի վրա իշխող ազնվականության, ինչպես և նոր բարձրացող բուրժուազիայի դեմ: Յիթե բուրժուազիայի տալիքական գաղափարախոս Վոլտերը գտնում էր, վոր բանականությամբ կարելի

կլինի չարիքը բուժել, ժան-ժակ Ռուսսոն հասկանում եր, վոր բանականության թագավորութունը սոցիալական չարիքը չեր բուժում և ժողովրդական թշվառությանը վերջ չեր տալիս:

Այստեղ պետք է տեսնել, ահա, ժան-ժակ Ռուսսոյի այս առաջին աշխատության հիմնական գաղափարը:

Իրրե չարիքից դուրս գալու միջոց՝ ժան-ժակ Ռուսսոն արձարծում եր այն միտքը, թե գիտությունը պետք է մոտեցնել գործնական կյանքին, պրակտիկային, հասկանալով, իհարկե, այդ պրակտիկան իր հիմնական դեմոկրատիական աշխարհայացքի դիրքերից, իր այդ առաջին աշխատությունը նա վերջացնում է հետևյալ նշանակալից տողերով:—«Այնքայն ժամանակ, քանի ուշժր մնա մի կողմում և խմաստությունը միայնակ մյուս կողմում—գիտունները հազիվ թե կարողանան մեծ բան մտածել և իշխողները հազիվ թե կարողանան մեծ գործ կատարել, և ժողովուրդն էլ կշարունակի մնալ ստոր վիճակում, արատավորված և դժբախտ»:

Ժան-ժակ Ռուսսոյի մյուս աշխատությունների մեջ հետզհետե ավելի ու ավելի պարզ կերպով հայտնի յե դառնում, թե ինչ դիրքերից եր նայում անցյալի այդ մեծ դեմոկրատն իր ժամանակի գիտության, գրականության և հասարակական հարաբերությունների վրա:

5.

Դիժոնի ակադեմիան ժան-ժակ Ռուսսոյի առաջին աշխատությունը պատկեց մրցանակով, բայց նա մերժեց յերկրորդ աշխատությունը, վոր գրված եր նույնպես Դիժոնի ակադեմիայի մի ուրիշ հարցի նկատմամբ և վոր շոշափում եր անհավասարության մեծ պրոբլեմը:

Այս մեծ խնդիրը դրվում եր այսպես — Ե՛հ նա և մարդկանց մեջ գոյություն ունեցող անհավասարության աղբյուրը և արդյոք այդ անհավասարությունը թուլատրվում և բնական որևէքով, թե վրջ:

Ռուսսոն այս աշխատության մեջ հասարակական և փիլսոփայական վերլուծության շատ մեծ կարողություն և հանգես բերում: Մարդկային կուլտուրայի պատմության մեջ այս կամ այն մեծ մտածողը մինչև Ռուսսոն՝ շոշափել եր սոցիալական հարցերից այդ ամենահիմնական հարցը:

Խնչպես ե ասել մարդկությունը դարերի ընթացքում, իր ծագման և զարգացման ամենահին շրջանում: Խնչպես ե մարդկանց մեջ անհավասարություն առաջացել: Արդյոք մարդու բնության անխռատիկի և անհրաժեշտ հատկությունն և դա թե պատմական զարգացման վորոշ ետապում և յերկվան յեկել: Արդյոք հնարավոր և նրա վերացումը, թե նա այլևս կապված և մարդկության ճակատագրի հետ անբաժանելի կերպով:

Այս հարցերը հուզել են մեկից ավելի փիլիսոփաների և սոցիոլոգների միտքը:

Ժան-ժակ Ռուսսոն կանգնած և այդ փիլիսոփաների և սոցիոլոգների առաջին շարքերում: Նրա միտքն այնքան խորը և այնքան տալնապալի

կերպով զբաղվել և այդ հարցերով: Յեւ «Անհամասարութեան» մասին գրած իր աշխատութեան մեջ նա ցույց և տվել այդ մտքի մեծագույն կարողութեունը, վորքան առհասարակ մարդկային մտքի կարողութեունը սոցիալական հարցերում կարող եր խորանալ պատմական այդ ժամանակաշրջանում և դասակարգային տվյալ հարաբերութեաններին մեջ:

Ֆրիդրիխ Ենգելսը նշում և ժան-ժակ Ռուսսոյի (նրա հետ և Դիդրոյի) մտքի բացառիկ խորութեունը 18-րդ դարի մյուս մտածողների համեմատութեամբ: Այս մասին նա հետևյալն և գրում «Անտի-Դյուրինգ»-ի մեջ.—

«... Թեև դիալեկտիկան նաև նոր փիլիսոփայութեան մեջ ունեւ փայլուն ներկայացուցիչներ (Դեկարտ և Սպինոզա), սակայն նա հատկապես անգլիական փիլիսոփայութեան ազդեցութեան տակ հետզհետեւ ավելի ու ավելի և թեքվում դեպի այսպես անվանված մտածողութեան մետաֆիզիկական յեղանակը, վոր գրեթե բացառապես տիրել եր նաև 18-րդ դարի ֆրանսիացիներին, առնվաղն նրանց հատուկ փիլիսոփայական աշխատութեուններին մեջ: Սակայն այդ բնագավառից դուրս նրանք կարողացան մեղ թողնել դիալեկտիկայի բարձր նմուշներ: Ինչնք միայն Դիդրոյի «Ռամոյի յեղբորդրին և Ռուսսոյի աշխատութեունը «Մարդկանց միջև յեղած անհամասարութեան մասին»¹⁾:

Իր աշխատութեան առաջին տողերից Ռուսսոն խնդիրը դնում և այսպէս.— «Յես նկատում եմ մարդկային սեռի մեջ յերկու տեսակ անհամասարութեուն, մեկը, վոր յես կոչում եմ բնական կամ ֆիզիկական, քանի վոր նա սահմանված և բնութեան կողմից, և վոր ներկայացնում և տարիքի, առողջութեան, մարմնական ուժերի և հոգու ու մտքի հատկութեունների տարբերութեուն: Մյուսը, վոր կարելի չե անվանել բարոյական կամ քաղաքական անհամասարութեուն, վոր սահմանված և կամ առնվաղն թուլատրված և մարդկանց կողմից: Այս անհամասարութեունը կայանում և զանազան արտոնութեունների մեջ, վոր մի քանիսները վայելում են ի հաշիվ մյուսների և վոր հետևյալներն են՝ լինել ավելի հարուստ, ավելի պատվաւոր, ավելի ուժեղ, քան մյուսները, և մինչև իսկ իշխել այդ մյուսների վրա»:

Այսպիսով, Ռուսսոն խիստ կերպով տարբերում և յերկու տիպի անհամասարութեուն և նրանց վորեւե կերպ չի կապում միմյանց հետ: Հետո՝ ըստ նրա ուսմունքի, մեկ անհամասարութեունը սահմանված և բնութեան կողմից և պարզ ասված և, թե ինչպիսի անհամասարութեուն և այն: Ժան-ժակ Ռուսսոյի այդ սահմանումից շատ վորոշակի յերևան և դալիս, վոր այդ անհամասարութեան մեջ չեն մտնում քաղաքական կամ սոցիալական վորեւե դժեր, այսինքն այն, վոր քաղաքական կամ սոցիալական անհամասարութեունը վորեւե կերպ կապված չե մարդկային բնութեան հետ:

Մյուս կողմից, յերկրորդ տեսակի անհամասարութեունը նրա տեքմի-նաբանութեամբ անվանվում և բարոյական կամ քաղաքական անհամասարութեուն: Բայց պարզ և, վոր նրա Վործածած «բարոյական» բառը համար-

¹⁾ Ф. Энгельс: «Анти-Дюринг». Москва. 1932 էջ 14:

ժեք եւ այսորիւ մեր «սոցիալական» տերմինին, քանի վոր յերկրորդ տե-
ւակի անհամապարության բովանդակությունը վորոշելու ժամանակ նա առա-
ջին հերթին նշում ե հարուստների ե աղքատների տարբերությունը, այ-
սինքն՝ առաջին հերթին դնում ե սոցիալական խնդիրը:

Այս սկզբնական սահմանումից հետո հարց ե առաջանում, թե արդ-
յոք այդ յերկու տիպի անհամապարությունները կապված են իրար հետ
պատճառի ե հետևանքի կապով: Հայտնի յե, վոր անցյալի մեծ մտածող-
ների մեջ յեղել են այնպիսիները, վորոնք սոցիալական անհամապարությու-
նը, որինակ՝ ստրկության ամենախայտառակ փաստը, համարել են մարդ-
կային բնության անհրաժեշտ հատկությունը ե մտածել են, վոր ստրկու-
թյունը պիտի գոյութիւն ունենա միշտ, քանի գոյութիւն ունի այդ բնու-
թյունը: Ժան-ժակ Ռուսսոն շատ խիստ կերպով դուրս ե գալիս անցյալի
այդ մտածողության դեմ ե իր փիլիսոփայական մտքի խորութեամբ, ինչ-
պես ե իր հեղափոխական վոգու ուժով խնդիրը դնում ե տարբեր հիմքի
վրա: Նա գրում ե.— «Անկարելի յե վորոնել, թե կամ արդյոք վորեւե եյական
կապ այդ յերկու անհամապարությունների միջև, քանի վոր դա կնշանակելը
ուրիշ խոսքով ասել, թե նրանք, վորոնք իշխում են՝ ավելի արժեք ունեն
քան նրանք, վորոնք յենթարկվում են, կամ թե մարմնի ե մտքի ուշժը,
խմաստութիւնն ու առաքինութիւնը զանվում են միշտ միևնույն անձնա-
վորութիւնների մեջ՝ համատեղ նրանց հարստության կամ իշխանության: Այդպիսի խնդիրը հարմար ե թերեւ բարձրացնել ստրկիկների շրջանում,
բայց մի խնդիր ե դա, վոր բոլորովին հարմար չե բանական ե ազատ
մարդկանց, վորոնք վորոնում են ճշմարտութիւնը»:

Ժան-ժակ Ռուսսոյի համաք խնդիրը դրվում ե, ուրեմն այսպես. այն,
վոր սոցիալական անհամապարութիւնը կապված չե մարդկային բնության
հետ, վոր նա առաջացել ե պատմականորեն ե վոր անհրաժեշտ ե ուսում-
նասիրել, թե հասարակական զարգացման ինչպիսի շրջանում ե ինչպիսի
ազդեցութիւնների տակ ե առաջանում այդ անհամապարութիւնը:

Ընդունելով, վոր սոցիալական անհամապարութիւնը առաջացել ե
պատմականորեն, Ռուսսոն դրանով ընդունում ե մի նախնական շրջան,
վորի մեջ չե յեղել սոցիալական անհամապարութիւնը: Յեկ քանի վոր այս
նախնական շրջանում գոյութիւն ե ունեցել բնական անհամապարութիւն,
նշանակում ե ուրեմն, վոր այդ յերկու անհամապարութիւնների մեջ «եյա-
կան կապ» չկա, ինչպես արտահայտվում ե Ռուսսոն:

Խոսելով մարդու մասին առհասարակ ե արտահայտելով դեպի նա
ամենախորը դեմոկրատական վերաբերում, Ժան-ժակ Ռուսսոն ցույց ե
տալիս, վոր մարդս բնության կողմից ե «բնական վիճակում» դատապարտ-
ված չե յեղել այն ծանր «ճակատագրին», վորի մեջ նա ապրում ե յերկար
դարեր շարունակ: Ռուսսոյի միտքը կտրում, անցնում ե մի կողմից դեպի
հեռավոր անցյալը, խորանում ե մարդու պատմութիւն» մեջ, քննարկում
ե այն հարաբերութիւնները, վորոնք նրա տեսութեամբ յեղել են այդ հե-
ռավոր անցյալի մեջ: Մյուս կողմից՝ նա պատուում ե իր ժամանակաշրջա-

նի պատմութեան սահմանները, տեսնում ե գալիք հեղափոխութեանները և պատկերացնում ե մարդու վիճակը ապագայի հարաբերութեաններին մեջ:

Ներշնչվելով բնութեան փրկիստփայլութեամբ, նա դիմում ե «բոլոր յերկիրների մարդուն», բաց ե անում նրա առջև բնութեան գիրքը, և ասում ե նրան հետևյալը.—«...Ահա քո պատմութեանը աշխուս, ինչպես յես կարդացի այն վոչ թե մարդկանց գրքերում, վորոնք ստող են, այլ բնութեան մեջ, վոր չի կեցծում յերեքը: Ինչ վոր գալիս ե բնութեանից—ճշմարիտ էլինի: Յեւ ինչ վոր սուտ լինի այս պատմութեան մեջ, կլինի այն, ինչ վոր յես խառնել եմ նրան ինձանից առանց կամենալու: Այն ժամանակները, վորոնց մասին յես պիտի խոսեմ, շատ հեռու յեն: Վորքան ես դու փոխվել համեմատութեամբ նրա հետ, ինչ վոր յիղել ես դու Սա քո ցեղի ամբողջ կյանքն ե, վոր յես ուզում եմ նկարագրել համաձայն քո ունեցած հատկութեանների, հատկութեանների, վորոնք ազավաղվեցին դատարարականութեան պայմանների և սովորութի հետեանքով, բայց վորոնք սակայն չվոչնչացան...»:

Ըստ ժան-ժակ Ռուսսոյի մարդս նախնական ժամանակաշրջանում յեղել ե անաղարտ Հետագայի հասարակական պայմանները փոխել են, աղափաղել են նրա բնութեանը, բայց չին վոչնչացրել նրա եղութեանը: Այս եղութեանը կրկին անգամ յերևան պիտի դա նրա մեջ հեղափոխութեանների միջոցով, պիտի դարգանա և դառնա մի նոր վորակ, վոչ թե այն հինը, վոր թողել ե նա պատմականորեն, այլ մի նոր վիճակ, վոր պիտի առաջանա նույնպես պատմականորեն: Այսպիսով, չի լինելու վերադարձ դեպի բնութեան այն պահպանողական խմտություն, վոր վերագրվում ե ժան-ժակ Ռուսսոյին բուրժուական քննադատների կողմից, այլ տեղի յե ունենալու բնութեան հողի վրա մարդուս և նրա հասարակական հաստատութեանների դարգացումն ու վերափոխութեանը:

Այս կետը ավելի ես կպարզվի քիչ հետո, յերբ մենք կանգ կառնենք Ֆրեդրիկ Ենգելսի վերլուծութեան վրա: Այժմ դեռ անհրաժեշտ եմք համարում քննարկել այն խնդրը, թե ինչպես տեղի ունեցալ ժան-ժակ Ռուսսոյի ուսմունքի համաձայն, սոցիալական նախնական հավասարութեան վերացումը և անհավասարութեան առաջացումը: Իհարկե, սա մի կարճ ժամանակի պատմութեանն է, այլ մի յերկարատև ու դանդաղ պատմական պրոցես ե, վորի գիտական վերլուծութեանն ու բովանդակալից նկարագրութեանը մինչև այժմ տրված չեն: Ռուսսոն նախնական ժամանակաշրջանի պատկերը տվել ե՝ ոգտվելով մի շարք աղբյուրներից, գլխավորապես ոգտագործելով իր ժամանակի ֆրանսիացի հայտնի բնագետ Բյուֆոնի «Բնական պատմութեանը»: Բայց այս պատկերն, իհարկե, գիտական պատմութեանն է, և ժան-ժակ Ռուսսոյի այդ նշանավոր աշխատութեան արժեքն այդտեղ չպետք ե վորոնել:

Ժան-ժակ Ռուսսոն իր ընդհանուր աշխարհայացքից յենելով բանավիճում և այն մտածողների դեմ, վորոնց կարծիքով մարդս նաև բնութեան վիճակում մի չար ու դաժան արարած եր, վոր իր նմանին կարող

Այլ անել և անում եր ամեն տեսակ չարություն, քանի վոր այդպես եր մարդկային բնությունը: Այս հոգի վրա Ռուսսոն գլխավորապես բանավիճում ե անգլիացի փիլիսոփա Թոմաս Հոբսի հետ, վոր իր մատերիալիստական աշխարհայեցողության հետ միասին, ինչպես ենգելան ե նկատում, պաշտպանում եր թաղավորի ինքնակալությունը և հրավիրում եր բացարձակ միապետությանը՝ զսպելու ժողովրդին:

Ժան-ժակ Ռուսսոն հասարակ, պարզ, բնական մարդկանց, ինչպես և հասարակ ժողովրդին չի պատկերացնում զազանային հատկություններով, այլ ընդհանրապես, նրանց մեջ տեսնում ե ազնվություն, առաքինություն, մարդկայնություն, փոխադարձ ոգնության մի ներքին, բնական մղում և աշխի և աշխի: Այս տեսակետը փիլիսոփայական կամ բնազանցական մի անտարբեր աշխարհայեցողություն չե, այլ խորապես կապված ե Ռուսսոյի հասարակական դիրքավորման հետ:

Յեթե հակառակ տեսակետն արտահայտում ե ազնվականության և խոշոր բուրժուազիայի տրամադրությունները, ապա Ռուսսոյի այդ փիլիսոփայական աշխարհայեցողությունը՝ մարդկանց և ժողովրդի մասին, արտահայտում ե նրա դեմոկրատիական ուժեղ և շեշտված կոդմորոշումը:

6.

Դեմոկրատիական այս աշխարհայեցողությունը շատ շեշտված ձևով յերևան ե գալիս մանավանդ այն նշանավոր եջերում, վորտեղ Ռուսսոն նկարագրում ե, թե ինչ աղդեցության տակ վեբացավ նախնական հավատարությունը և ինչպես առաջացավ սոցիալական անհավասարությունը:

«Այն առաջին մարդը, վոր շրջափակեց մի հողամաս և առաջ մյուսներին, թե սա իմս ե և գտավ միամիտ մարդիկ, վորոնք նրան հավատացին—այն մարդը յիզավ քաղաքացիական հասարակության իսկական հիմնադիրը»:

Քաղաքացիական հասարակություն ասելով Ռուսսոն հասկանում ե պատմական պրոցեսի այն շրջանը, վոր հաջորդում ե նրա պատկերացրած նախնական շրջանին, այսինքն բնական վիճակին: Այս հասարակությունն, ըստ Ռուսսոյի, եյապես տարրերվում ե բնական վիճակից սոցիալական անհավասարության փաստով, իսկ սոցիալական անհավասարությունը յերևան ե գալիս իրրե անխուսափելի հետևանք մասնավոր սեփականատիրության:

Ժան-ժակ Ռուսսոյի բնական հասարակության մեջ չկար իմ ու թոյի հասկացողությունը, չկար մասնավոր սեփականության գաղափարը, այդ պատճառով ել մարդիկ ավելի բախտավոր ե ավելի առաքինի էյին, քան քաղաքացիական հասարակության մեջ: Պատերազմները, վոճիրները սպանությունները բացակայում էյին այդ շրջանում իրրե ընդհանուր յեղևութ: Նրանք առաջացան քաղաքացիական հասարակության մեջ, ուրնա առաջացան մասնավոր սեփականության հետևանքով:

«Վորքան պատերազմներից, վոճիրներից, սպանություններից կազատ-

վեր մաքրվում է թիւ մեկը կարողանաւ կանգնել նրա դէմ (վոր շրջափակեց և սեփականացրեց հողամասը. Ս. Հ.) և ասիւր, «Մի լսե՛ք այս անիւրավին, դուք կորած եք, յիթի մոռանաք, վոր արդյունքը պատկանում է բոլորին և հողը վո՛չ վոքի»:

Ժան-Ժակ Ռուսսոյի այս յերկու նշանավոր ցլտատների պատկերավոր արտահայտութիւններից չպետք և այնպէս յեզրակացնել, թե պատմական այն յերկարատե պրոցեսը Ռուսսոն ներկայացնում և վորպէս մի կարճ մոմէնտի մեջ կատարված իրողութիւն: Հողամասը հափշտակող անիւրավը մի առանձնակի մարդ չէ, այլ նա յերկարատե եղբայրների պատկերացումն է:

«...Սեփականութեան դադարը կախված և ուրիշ շատ դադարներից, վորոնք նրանից առաջ առաջացել են մեկը մյուսի հետեւից, հաջորդաբար: Մարդկային մտքի մեջ սեփականութեան դադարը միանգամայն չէ վոր ձեւակերպվի: Հարկավոր յեղով շատ ու շատ պրոգրես կատարել, ձեռք բերել շատ արվեստ, շրջանառութեան մեջ դնել այդ բոլորը, և տարեց-տարի ավելացնել, մինչև վոր մարդիկ համեմատ ընտանի վիճակի ապրելին կետին»:

Ժան-Ժակ Ռուսսոյի այս տողերի մեջ արտահայտված է «բնականական» այն բարձր նմուշը, վորի մասին խոսում է Յրիդրիս Ենգելը:

Իր «Անտի-Դյուրինգ»-ի մեջ Ենգելը հաճախակի արտահայտվում է Ռուսսոյի ուսմունքի մասին: Այս արտահայտութիւնները շատ փայլուն կերպով լուսաբանում են Ռուսսոյի աշխարհայացքը և թանգարժեք բանալիքն հանդիսանում մեր ձեռքում՝ հասկանալու համար Ռուսսոյի աշխարհայացքի նաև այն կողմերը, վորոնց մասին Ենգելը չի խոսում հատկապէս:

Ենգելը գրում է. «...Ռուսսոյի ուսմունքն իր առաջին շարադրանքի մեջ, կարելի չէ ասել, փայլուն կերպով դրսևորում և իր գիւղականի կապի ծագման կնիքը: Բնական և վայրենի վիճակի մեջ մարդիկ հաճախ ելին. բայց այս հաճախ մարդիկ-կենդանիները մյուս կենդանիների առջև մի առաջնութիւն ունեյին—կատարելագործման, հետագա զարգացման ընդունակութիւն, և այս ընդունակութիւնը պատճառ դարձավ անհալստարութեան: Այսպէս, Ռուսսոն անհալստարութեան ծագման մեջ տեսնում է պրոգրես: Բայց այս պրոգրեսը անտագոնիստական էր, նա միաժամանակ ռեգրես էր»:

Ժան-Ժակ Ռուսսոյի դատողութեան համաձայն, ինչպէս նկատում է Ենգելը, հետագա բոլոր հաջողութիւնները ներկայացնում են միայն յերկուսութեան պրոգրես՝ առանձին մարդու կատարելագործման ուղղութեամբ, բայց իսկապէս այս պրոգրեսը տեղի չէ ունենում մարդկային ցեղի անկման ուղղութեամբ:

«Մետաղի մշակութիւնը և հողագործութիւնն այն յերկու արվեստներն են, վորոնց հայտնագործումն առաջ բերեց այս անհալս հեղափոխութիւնը» ասում է Ռուսսոն: Սրան Ենգելն ավելացնում է՝ «Այսինքն»:

նախնական անտառների վերածումը մշակելի հողի, դրա հետ միասին՝ նույնպես թշվառության և ստրկության թագավորություն, վոր առաջացավ սեփականության հաստատվելով:

Ժան-Ժակ Ռուսսոն գրում է.— «Պոետի տեսակետից վոսկին և արծաթը, իսկ փրկիսովայի տեսակետից՝ յերկաթը և հացը քաղաքակրթեցին մարդկանց, բայց և կործանեցին մարդկային ցեղը»: Ենդելը մեջբերելով Ռուսսոյի այս միտքը մեկնաբանում է այն հետև ալ կերպով— «Բայաքակրթության ամեն մի նոր պրոգրեսիվ քայլ միաժամանակ բանավասարության պրոգրես է: Այն բոլոր հաստատությունները, վոր քաղաքակրթության հետ միասին ծագող հասարակությունն ստեղծում է իր համար, վերածվում են իրենց նախնական նպատակին հակադիր մի ուրիշ բանի»: Այս մտքի հիմնավորման կապակցությամբ, Ենդելը Ռուսսոյից առաջ է բերում հետևյալը.— «Անվիճելի չե, և այս պետական իրավունքի հիմնական որոնքն է—վոր ժողովուրդներն իրենց համար թագավոր են ստեղծել իրենց ազատության պահպանության և վոչ նրա վոչնչացման համար»:

Հետո Ենդելսն ավելացնում է,— «Յեվ չնայելով սրան, ասում է Ռուսսոն, այս կառավարողները դառնում էյին ժողովուրդներին ճնշողներ, և նրանց ճնշումն ուժեղանում է մինչև այն մոմենտը, յերբ անհավասարությունը հասնելով ծայրահեղ աստիճանի՝ կրկին փոխվում է իր հակառակ կողմին, դառնալով հավասարության պատճառ.— դեսպոտի առջև բոլորը հավասար են, այսինքն յուրաքանչյուրը հավասար է զերոյի»:

Ռուսսոն գրում է.— Այստեղ անհավասարության բարձրագույն աստիճանն է, այն վերջին կետը, վոր փակում է շրջանը, և հանդիպում է սկզբնական կետին, վորից մենք մեկնեցինք: Այստեղ բոլոր մասնավոր մարդիկ կրկին դառնում են հավասար անդամներ, բայց միայն այն պատճառով, վոր նրանք վոչինչ չեն և հպատակներ ուրիշ վորևե ոքինք չունեն, բացի իրենց տերի կամքից: Ենդելը մեջբերելով Ռուսսոյի այս տողերը, վորոշ տեղ շարադրում է նրա միտքն իր խոսքերով՝ «Բայց դեսպոտը ներկայանում է տեր, քանի նրա կողմն է ուշժը, իսկ դրա համար»—նորից բերում է Ռուսսոյից հետևյալ նշանակալից տողերը— «Յեթե դեսպոտին քշում են, նա չի կարող դանդաղել, թե բռնություն են դործ դնում... բռնությունը նրան պահեց, բռնությունը նրան տապալում է. ամեն բան գնում է իր բնական և կանոնավոր ճանապարհով»:

Ժողովրդական ապստամբությունը, հեղափոխությունը Ժան-Ժակ Ռուսսոյի ուսմունքի համաձայն մի նվիրական իրավունք է, վոր կարող է յերևան գալ ամենասուր արտահայտություններով՝ միապետի դահադրկությամբ և նրա սպանությամբ: «Ապստամբությունը, վոր վերջանում է միապետի սպանությամբ կամ դահադրկությամբ մի նույնպիսի իրավական ազդեցություն է, վորպիսին միապետը գործ էր դնում առաջ իր հպատակների կյանքի և գույքի վերաբերմամբ», գրում է Ժան-Ժակ Ռուսսոն: Իր այս

քաղաքական սոցիալականացողութեամբ նա արտահայտում եր ժամանակակից ֆրանսիական հեղափոխական մանր-բուրժուազիայի տրամադրութեանները, վորոնցով նա հայպես տարբերվում եր 18-րդ դարի մյուս նշանավոր հնցիկլոպիդիստներից՝ Վոլտերից, Դիդրոյից, Հոլբախից և այլն:

Ժան-Ժակ Ռուսսոն խորապես դեմ եր այն ծանր ճնշումներին, կոտորածներին և բռնութեաններին, վորոնք գործադրվում եյին բռնակալական և սիսայետական կարգերում ժողովրդական մասսաների նկատմամբ: Յեւ ճիշտ այդ պատճառով ել նա կողմնակից եր հեղափոխութեան, վոր պիտի վերջ տար բռնակալների իշխանութեան: Պ. Կոգանը իր «Արևմտա-ևրոպական գրականութեան պատմութեան ուրվագծեր»-ի մեջ Ռուսսոյի մասին խոսելիս, ի միջի այլոց գրում ե հետեյալը.— «Հակառակորդ կոտորածներ և բռնութեան, նա (Ռուսսոն՝ Ս. Հ.) հաղիվ թե համակրանք արտահայտեր գեպի հեղափոխութեանը: Բայց միևնույն ժամանակ կասկած չկա, վոր փիլիսոփաներից վոչ վոք չի առաջացրել հեղափոխականների սրտերում այնպիսի հրահրող գործողութեաններ, ինչպես Ռուսսոն»: Այսպիսով դուրս և գնալիս, վոր յեթե մեկը գեմ և ժողովրդական մասսաների նկատմամբ դործ դրվող բռնութեաններին, նա չպետք ե համակրանք տածի նաև դեպի հեղափոխութեանը: Մինչդեռ բոլորովին ընդհակառակն ե ճիշտ, այսինքն՝ Ռուսսոն հեղափոխական ե, վորովհետև դեմ ե ժողովրդի նկատմամբ գործադրված անլուր բռնութեաններին:

Մյուս կողմից՝ Ռուսսոն խորն ազդեցութեան ե ունեցել հեղափոխականների վրա, վոչ թե հակառակ իր կամքին, այլ վորովհետև իր աշխատութեանների մեջ մեծ ուժով արտահայտել ե ժողովրդական մասսաների հեղափոխական տրամադրութեանները, ինքը յերևան ե յեկել վորպես հեղափոխական գրող և վորպես այդպիսին ել ազդել ե, թե իր ժամանակի և թե նրանից հետո յեկող սերնդների վրա:

Յիրդրիխ Ենգելսը մեջբերելով Ռուսսոյի աշխատութեանից դեպուսի տուտալման վերաբերյալ վերև հիշված հայտնի հատվածը, հետեյալ ձևով և մեկնաբանում այն: Նա գրում ե.— «Այսպիսով անհավասարութեանը կրկին դառնում ե հավասարութեան, բայց վոչ թե լեզու չունեցող նախնական մարդկանց հին, բնական հավասարութեան, այլ բարձր հավասարութեան— հասարակական դաշինք: Ընշողները յենթարկվում են ճնշման: Սա բացասման բացասումն ե»:

Այս տողերով Ենգելսը լուծում ե շատ հիմնական մի խնդիր, վոր գրականութեան պատմութեան և Ռուսսոյի գնահատութեան նկատմամբ առաջնակարգ կարևորութեան ե ներկայացնում: Հայտնի յե, վոր բուրժուական քննադատութեանը դեռ Ռուսսոյի եպիսայում, Վոլտերի պիտավորութեամբ, այն միաճն եր տարածում, թե Ռուսսոն պահանջում ե վերագրք գեպի բարբարոսական և վայրենի անցյալը: Հայտնի յեն նաև այն ծաղրական արտահայտութեանները, վոր Վոլտերն այդ կապակցութեամբ թույլ եր տվել, գրելով, թե Ռուսսոյի աշխատութեանների ընթերցումը չորքոտանի դառնալու ցանկութեան ե առաջ բերում և այլն, և այլն:

Այսպիսի քննադատութիւնը, կարելի չէ ասել, շարունակվել է այնուհետև ևս: Ռուսսոյի դատակարգային հակառակորդները յերբեք չուզեցին կամ չկարողացան հասկանալ, վոր Ռուսսոն յերբեք դեմ չի դուրս յեկել կուլտուրային, քաղաքակրթութեանը, առողջ դրահանութեան և արվեստին, կրթութեան և դատաւարականութեան, քանի վոր նա յն զրել դաստիարակութեան վերաբերյալ ամենախոր և ամենատողջ յերկասիրութիւնը, վոր մնացել է մեզ հին կուլտուրայից իբրև մի թանկարժեք ժառանգութիւն:

Ռուսսոն ինքը ժամանակին հաճախ պնդել է այս կարևոր կետի վրայ: Բնական հակասարկութիւնը և բնութեան վիլիստոփայութիւնը վեր բարձրացնելով հանդերձ՝ նա իր հայտնի «Դիալոգներ»-ի մէջ մի ուրիշ անձի կողմից գրել է իր մասին հետևյալը.— «Բայց մարդկային բնութիւնը հետ չի կարող դառնալ և յերբեք չի կարելի վերադառնալ դեպի անմեղութեան և հակասարկութեան ժամանակները, յիւր վոր մի անդամ հետացել ենք նրանից: Յեղ սա այն սկզբունքներից և, վորի վրա այնքան պնդել է նա (այսինքն Ռուսսոն. Ս. Հ.): Կամ նույն «Դիալոգներ»-ի մէջ մի ուրիշ տեղ.— «Համառութեամբ մեղադրել են նրան (այսինքն Ռուսսոյին. Ս. Հ.), վորպես թէ նա կամեցել է կործանել դիտութիւնները, արվեստները, թատրոնները, ակադեմիաները և մխրճիլ տիեզերքն իր հին բարբարոսութեան մեջ: Յեղ սակայն դրա հակառակն է միշտ պնդել նա, (այսինքն Ռուսսոն. Ս. Հ.):»:

Յիւդիլիս ենգելի վերոհիշյալ մեկնաբանութիւնը ժան-ժակ Ռուսսոյի ուսումնասիրութեան հարցը դնում է մի նոր և ճիշտ մակարդակի վրայ: Այն, ինչ վոր Ռուսսոն պաշտպանում է, դա լինի թէ նախնական մարդկանց հին բնական հակասարկութիւնն է», այլ մի «բարձր հակասարկութիւն», ինչպես դրում է ենգելը:

Յեղ անա այս «բարձր հակասարկութեան» հակառակորդները թէ 18-րդ դարում և թէ այնուհետև, աղավաղել են Ռուսսոյի պատկերը և նրան սխալ կողմից լուսաբանել:

Ի՞ր գնահատականը Ռուսսոյի վերաբերյալ ենգելը վերջացնում և հետևյալ նշանակալից տողերով.—

«Այսպիսով մենք այստեղ, Ռուսսոյի մոտ ունենք վոչ միայն մի դատողութիւն, վոր ինչպես ջրի յերկու կաթիլ նման է Մարքսի դատողութեանը «Կապիտալ»-ում, այլ և մանրամասների մէջ մենք տեսնում ենք նույն դիալեկտիկական շղանառումների մի ամբողջ շարք, վորոնցով ողտվում է Մարքսը» — պրոքեսներ, վորոնք անտազոնիստական են իրենց բնույթով, վորոնք իրենց մէջ հակասութիւններ են պարունակում, հայտնի ծայրահեղութեան դաժնում իր հակադիր կողմին, և վերջապես, վորպես բոլորի հիմք՝ բացասման բացասումը: Յեթե, իհարկ, Ռուսսոն 1754 թվին դեռ չէր կարող խոսել «Հեգելյան ժադգոնով», ապա, համեմայն դեպ, նա 23 տարի Հեգելի ծննդից առաջ խորապես թունաւորված էր Հեգելյան թույնով...»¹⁾

¹⁾ Այս և նախորդ հատվածներն առնված են՝ Փ. Զնգելս «Анти-Дюркхм», Москва 1982 թ. 98-99.

Ժան-Ժակ Ռուսսոյի հասարակական և քաղաքական փիլիսոփայութեան հիմքերն այսպիսով դրվում են նրա գրական գործունեութեան այս առաջին շրջանում: Կարելի չէ ասել, վոր այդտեղ և գտնվում ամբողջական Ժան-Ժակ Ռուսսոն: Նրա հետագա գլուխգործոցները գրված են այս հիմքերի վրա և նրանց զարգացումն ու ծավալումն են հանդիսանում:

7

Մենք աշխատեցինք մինչև այստեղ վոչ միայն Ժան-Ժակ Ռուսսոյի գործունեութեան առաջին շրջանը պարզել, այլ և հիմնական գծերով տալ նրա ապրած եպոխտն, նրա ժամանակակից մշուս ենցիկլոպեդիստների ընդհանուր դեմքը, նրա կյանքի պայմանները և այդ բոլորի կապակցութեամբ Ռուսսոյի ամբողջ պատկերը: Մեր նպատակը չէր միայն կանգ առնել գիտութեանների և գեղարվեստի, ինչպէս և անհավասարութեան մասին նրա գրած աշխատութեանների վրա, այլ այդ աշխատութեանները հիմք առնելով ներկայացնել նրա դեմքն առհասարակ: Այս դեմքը հիմնական գծերով նույնն է, ինչ վոր յերեւման և գալիս «Հասարակական դաշինք»-ի, «Եմիլ»-ի, «Նոր-Ելոիդ»-ի և մշուս գրվածքների մեջ:

Մասնավորապէս «Անհավասարութեան» հետ շատ սերտ կերպով կապված և «Հասարակական դաշինք»-ը:

Այս աշխատութեան մեջ Ժան-Ժակ Ռուսսոն խնդրի և դրել քննարկել վոչ թե գոյութեան ունեցող որենքները, վոչ թե այսպէս անվանված պոզիտիվ իրավունքը, այլ գնալ մինչև որենքների հիմնական աղբյուրը, մինչև, այսպէս անվանված, բնական իրավունքը:

Մտնտեսքիտ իր «Որ են քննելի վոգիտ» հայտնի աշխատութեան մեջ քննութեան եր առել գլխավորապէս գոյութեան ունեցող որենքները: Նա չի պատուել այդ որենքների սահմանը, չե անցել հասարակական հաստատված հարաբերութեաններից այն կողմը: Ժան-Ժակ Ռուսսոն այդ հարաբերութեանները քննութեան և յնթարկել բնական հարաբերութեանների և բնական որենքների դիրքերից: Նա կամեցել և հասնել մինչ սկզբնական աղբյուրը, մինչև այնտեղ, ուր մարդիկ լույսայն կամ արտահայտված ձևով ընդունում են վորոշ դաշն, վորպէս հիմք հասարակութեան:

Ժան-Ժակ Ռուսսոն մտածում էր, վոր իր եպոխայում մարդիկ կտրցրել էին բնական իրավունքի զղացումը: Ազնվականութեան և հետ բուրժուական կուլտուրան մարդկանց մեջ չե դարգացրել իսկական ճշմարտութեանը յերեւման հանելու անդիմադրելի ձգտում: Նա, իհարկէ, շատ բարձր եր գնահատում 18-րդ դարի Փրանսիական նշանավոր ենցիկլոպեդիստների աշխատանքը, նա ինքը մեծ ազդեցութեան և կրել բուրժուական խոշոր մտածողներից, մասնավորապէս Մոնտեսքիտից, Վոլտերից, Դիդրոյից:

Բայց նա չէր ուզում կանգ առնել նրանց դիրքերի վրա և մտածում էր, վոր դա կիսաճանապարհ և միայն:

Ժան-Ժակ Ռուսսոն անդիմադրելի ձգտում ունեւ գտնելու, այսպէս

կոչված, բնական իրավունքների ճանապարհը, փոխելու վոչ միայն ազնվական կարգերը, այլ և խոշոր բուրժուական հարաբերությունները:

Թե «Անհավասարության», թե «Հասարակական դաշինք»-ի և թե մյուս նշանավոր աշխատությունների մեջ նա անդուլ և անդադար հետապնդում եր այդ կորցրած ուղին:

«Հասարակական դաշինք»-ի մեջ նա հայտարարում է՝ «Մարդու ծնված և ազատ և ամենուրեք գտնվում և նա շղթաների մեջ»: Այս հակասությունը նրան տանջում է: Նա հարց և տալիս՝ «Որքանակա՞ն և արդյոք այս դրությունը»:

Շատ-շատերի համար դա, իհարկե, որինական եր, շատ-շատերի համար դա ըզխում եր մարդկային բնությունից:

Բայց Ռուսսոն համարում է դա մետաֆիզիկա, դուգմա, անմիտ էջառասպել, վորից պետք եր դուրս դալ, վորի դեմ պետք եր հեղափոխություն կատարել: «Ռեալը յերեք այնքան ուժեղ չի լինում, վոր կարողանա միշտ տեր լինել, յեթե նա իր ուժն իրավունքի չվտխե և հնազանդություն ել պարտականություն»: Բայց պետք է զանազանել ուժը և իրավունքը: Յնթե մարդս ստիպված չլինի ուժին յենթարկվել, ուրեմն և իրավունք կունենա ուժին չյենթարկվելու: Ուշժը իրավունք չե և վոչ ել հնազանդությունը՝ պարտականություն:

Մարդս ազատ է բնությունից, նա անկախ պետք է լինի իր դործերի մեջ և չպետք է բռնությունմբ հնազանդվի: Բայց յեթե ամենքն ել այդպես լինեն, հասարակություն չի ստեղծվի: Հարկավոր է ուրեմն, գտնել մի կազմակերպական ձև, վորի մեջ մարդս և ազատ լինի և յենթարկվի որեւոր ներքին:

Հասարակական դաշինքի հիմքն այստեղ և գտնվում: «Գտնել ասոցիացիայի մի ձև, վոր պաշտպանի և հովանավորի համայնական ուժերով յուրաքանչյուր անդամի անձն ու բարիքը և վորի միջոցով յուրաքանչյուրը միասնալով բոլորին՝ հնազանդվի սակայն միայն իրեն և մնա ազատ, ինչպես առաջ»:

Այսպես է ձևակերպում Ռուսսոն նոր ժամանակի հասարակական դաշինքի սկզբունքը: Նա չե առաջարկում վերադառնալ դեպի նախնական բնությունը, այլ աշխատում է բնական իրավունքի հիմքի վրա, բայց արդեն քաղաքացիական հասարակության մեջ, ինչպես ինքն է ասում՝ «Ընդունելով մարդկանց, ինչպես նրանք կան», — հիմնել հասարակական դաշինք: Այդ հասարակական դաշինքը մի դիալեկտիկական ամբողջություն է, վորի մեջ մարդս և ազատ է, և յենթարկվում է կոլեկտիվին, վորի մեջ մյուս մարդկանց հետ միասին գտնվում է նաև ինքը:

Հասարակական դաշինքը վոչ թե ստրկացնում է մարդկանց, այլ կրուվում է ստրկության դեմ: Դեմոկրատիական հումանիզմի նշանավոր ներկայացուցիչ Ժան-ժակ Ռուսսոն, նա, վոր մարդու իրավունքների վոգե-

վորված արիքունն և հանդիսացել, այդ դաշինքն առաջարկում և հանուն հիլլեկաիվի և միաժամանակ հանուն նրա յուրաքանչյուր անդամի ազատութան:

Բուրժուական քննադատներն այստեղ ևլ մեղադրել են Ռուսսոյին այն բանի համար, վորպես թե Ռուսսոն սահմանափակել և մարդկային ազատությունը և դրել և մարդուն հասարակական դիկտատուրայի ոգակների մեջ: Բայց այդ քննադատությունը շահագրգռված և յեղել վոչ թե մարդու, վոչ թե ժողովրդական ամենալայն մասսաների ազատության և անկախության խնդրով, այլ շահագրգռված և յեղել հասարակության շտիրող շերտի եզոխտական, անմարդկային պահանջներով:

Ռուսսոն, 18-րդ դարի դեմոկրատիայի այդ նշանավոր ներկայացուցիչը, հասարակական դաշինքի մեջ մինչև իսկ կարևոր և համարել տեղ տալ մահվան պատժին: Յեւ այս—նույնպես հանուն դեմոկրատիայի, հանուն հասարակական ամբողջության շահերի: Ռուսսոն գրում և այս մասին հետևյալը.— «Պետության և սոցիալական իրավունքի պաշտպանությունը վստահվում և վստահործներին, վստահվում և նույնպես և հայրենիքը... Պետության պաշտպանությունը դառնում և վստահործի պաշտպանության հետ միասին անհամատեղելի: Պետք և, վոր նրանցից մեկն ու մեկը վոչնչանա: Յեւ յերբ վոչնչացնում են վստահործին, վոչնչացնում են վոչ իբրև քաղաքացու, այլ իբրև թշնամու: Հարաբերությունները դառնում են պատերազմական, իսկ պատերազմի որենքով կարելի չ և վոչնչացնել թշնամուն: »

Մեր որբերում ել, պրոլետարական դիկտատուրայի շրջանում, յերբ Խորհրդային իշխանությունը, բանվոր դասակարգի թշնամիների դեմ գործ և դնում իր դինքը բուրժուազիան կեղծավորաբար ձայն և բարձրացնում «հանուն մարքասիրության», բայց մեղ հայտնի յն բուրժուական հումանիզմի ելությունը:

Նույնը տեղի չ և ունեցել ժամանակին ժան-ժակ Ռուսսոյի նկատմամբ: Բուրժուազիան քննադատել և մեղադրել և նրան: Բայց Ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխության եպոխայում, դեմոկրատիայի ներկայացուցիչները, Ֆրանսիական հեղափոխական մանր-բուրժուազիայի մեծագույն դեմքերը, ժան-ժակ Ռուսսոյի հասարակական և քաղաքական սկզբունքներով վոգևորվեցին և աշխատեցին այդ սկզբունքների հիման վրա նոր պետութուն կառուցել:

Պատմությունը, սակայն, մանր բուրժուազիայի վրա չ և դրել այն առաքելությունը, վոր Ռուսսոն պատկերացնում եր: Այստեղից են առաջանում այն մի շարք ելական ըմբռումները, վոր մեր տեսակետից, հեղափոխական պրոլետարիատի տեսակետից սխալ են ժան-ժակ Ռուսսոյի աշխարհայեցողության մեջ: Գյուղացիության և մանր բուրժուազիայի թիքադաքական և թե տնտեսական կարողությունը չափազանց թույլ եր, վորպեսզի նա կարողանար ստեղծել նոր պետութուն կամ նոր տնտեսություն: Ռուսսոյին անհայտ եր պրոլետարիատի ճանապարհը: Ռուսսոն չ և

տեսնում, վոր բուրժուազիայի ստեղծած կարգերից կարող եր առաջանալ մի դասակարգ, վոր հաղթահարեր բուրժուական հասարակակարգը և նրա չուլտուրան: Ռուսսոն չսեսավ, վոր գյուղը չեր կարող առանձնանալ, վոր քաղաքը ներխուժում ե, վոր հասարակական հարցը կարող եր լուծվել վոչ թե նահապետական ուղիներով, այլ գյուղի և քաղաքի միասնական աշխատանքով:

Մի խոսքով Ռուսսոն չհասկացավ, վոր մանր-բուրժուազիան չեր կարող հաղթահարել բուրժուազիային: Հասարակական դաշինքը, իբրև մանր-բուրժուազիայի պետական ձև, իբրև դեմոկրատիայի ղեկառուրա, չեր կարող իրականանալ:

Բայց բոլոր այս չհասունացած հայացքների և սխալների համար մենք չենք դատապարտում ժան-ժակ Ռուսսոյին, վորովհետև մտածում ենք, վոր Ռուսսոն չեր կարող առաջ ընկնել իր ժամանակից: Յեվ այս ե, վոր վեր ե հանում Փրերիբիս Ենգելսն իր կլասիկ գնահատականի մեջ, մի քանի տողերով: Նա գրում ե.— «Բնական պետությունը և Ռուսսոյի հասարակական դաշինքը պրակտիկայում հանդես յեկան և կարող եյին հանդես գալ միայն բուրժուական դեմոկրատական հանրապետության միջոցով: 18-րդ դարի մտածողները, ինչպես և նրանց բոլոր նախորդները, չեյին կարող դուրս գալ այն սահմաններից, վոր նրանց առջև դնում եր նրանց եպոխան»¹⁾

Ժան-ժակ Ռուսսոյին մենք գնահատում ենք վոչ թե այն կարելի պակասների համար, վոր նա թողել ե, և վոչ ել այն սխալների կամ հետադիմական հայացքների համար, վոր կան նրա գործի մեջ:

Մենք գնահատում ենք նրան նրա գործի լավագույն մասի համար, այն հեղափոխական վոգու, այն դեմոկրատական բոլանդակության և այն բացառիկ մարդկային գծի համար, վոր այսոր ել, դեռևս, հնացած չեն և շուտով ել չեն հնանա:

Մենք գնահատում ենք նրան իբրև անցյալի մեծ դեմոկրատներից մեկին, ինչպես իրավունք ե տալիս Լենինը, և իբրև անցյալի փայլուն դիալեկտիկներից մեկին, ինչպես վորակում ե նրան Ենգելսը:

8

Ժան-ժակ Ռուսսոյի այս առաջին շրջանի աշխատություններն ահա-գին ազդեցություն են ունեցել դեղարվեստական գրականության վրա: Չենք խոսում իհարկև այն մեծ ազդեցության մասին, վոր նրանք ունեցել են հասարակական մտքի ընդգամում: Չենք խոսում նույնպես այն պատմական բացառիկ դերի մասին, վոր կատարեց մասնավորապես «Հասարակական դաշինք»-ը բուրժուական մեծ հեղափոխության շրջանում:

Գեղարվեստական գրականությունը պետք ունի հիմնական ղեկավար սկզբունքներ: Գեղարվեստական գրականության մեջ պիտի ցոլանար

¹⁾ Փ. Էնգելս: «Анти-Дюринг», Москва, 1982, էջ 12.

մի մեծ գաղափար, վոր շուտն արիտի տար նրա մեջ գործող տիպերին, այն-
տեղ ծավալվող պատմություններին և զգացմունքներին:

Ահա այս մեծ գաղափարը շատ ուժեղ շեշտով յերևան էր գալիս
Ժան-Ժակ Ռուսսոյի բոլոր գրվածքներում, միախառնված մի մեծ զգաց-
մունքի հետ, վոր գրեթե հեղեղի պես վողողում էր գրականության մինչև
լիակ անտարբեր բնազավտոները:

Կարելի չէ ասել Ժան-Ժակ Ռուսսոն տիրում էր մտքերի և զգաց-
մունքների վրա: Նա ազդեցություն է ունեցել, վոչ միայն մանր-բուրժուա-
կան դեմոկրատ գրողների վրա Ֆրանսիայում և արտասահմանում, այլ և
ազդեցություն է ունեցել բուրժուական և նույնիսկ ազնվական գրողների,
վորոնց շարքում՝ Շատոբրյանի, Լամարտինի, Բայրընի և շատ ուրիշների
վրա:

Այս ազդեցությունը, ինչպես նկատեցինք, առաջին հերթին կարված
է Ռուսսոյի մեծ գաղափարի հետ: Բայց հատկապես գեղարվեստական դրա-
կանության բնագավառում առանձին նշանակություն են ստանում նաև
նրա գրական հատկությունները: Ժան-Ժակ Ռուսսոն խոշոր գրական կա-
րողությունների տեր հեղինակ է, ինչ վոր յերևան է գալիս նրա բոլոր
աշխատությունների մեջ: Նա իր փիլիսոփայական, հասարակական և քա-
ղաքական գաղափարները արտահայտում և շատ հաճախ պատկերավոր ձե-
վով և գրական բարձր վոճով:

Մտանալորապես այս հատկությունները յերևան են գալիս նրա
«Եմիլ»-ի և «Նոր Ելիզի» մեջ:

Հայտնի չէ, վոր «Եմիլ»-ը մանկավարժական աշխատություն է: Բայց
այս վորակումն իհարկե շատ քիչ և և շատ միակողմանի չէ այդ նշանա-
վոր յերկասիրության համար:

«Եմիլ»-ը միաժամանակ գեղարվեստական աշխատություն է: «Եմիլ»-ը
կիսառոման է, ինչպես վորակում են այն հաճախ «Եմիլ»-ը մի բարձր բա-
նաստեղծություն է: Այդ գիրքը գրված է մի զարմանալի մեծ ներշնչու-
մով: Գաղափարները, մտքերը, դատողությունները, տրամաբանությունը
միախառնվում են խոր հույզերի հետ, լեզվական և վոճական բարձր ար-
վեստի հետ, ինչպես և անվերջանալի պատկերների, դեպքերի, նկարագրու-
թյունների և պատմությունների հետ:

Այդ գիրքը մի առանձին տեսակի գրական ժանր է: Դժվար է ասել
լիցի է, թե՛ վատ այդ ժանրը: Բայց ճշմարտությունն այն է, վոր Ժան-
Ժակ Ռուսսոյի ձեռքում այդ ժանրը մեծամեծ հետևանքներ է տվել: Այդ
գրքի հիմնական հատկությունն այն է, վոր նա կարողանում է հուզել
վորպես մի բարձր գեղարվեստական գործ և մտածել տալ, վորպես մի գի-
տական ուսումնասիրություն:

Հեղինակն իր գրվածքը վերնագրել է «Եմիլ»՝ վիպագրական սովորու-
թյան համաձայն, ընտրելով մի անձ այդ անունով, վոր փոքր հասակից
վեր է բարձրանում հետզհետե, դաստիարակվում է, զարգանում, ամուս-
նանում և կազմակերպվում վորպես մարդ ու քաղաքացի:

«Եմիլը»-ը միաժամանակ մի ընդարձակ աշխատութիւնն է, վորի մեջ յերևան և դալիս պատմական մի շատ հետաքրքրական ժամանակաշրջան, 18-րդ դարը Եւրանսիայում բուրժուական մեծ հեղափոխութիւնից առաջ։ Ինքն-ժակ Ռուսսոյի այդ աշխատութիւնը նոր դադափարների և սոցիալական համարձակ պայքարի մի մանիֆեստ է։ Այդ գրքի միջոցով մի ամբողջ սերունդ դաստիարակվեց, նրա մեջ արտահայտված դադափարները խորվրդական դարձան, գրավեցին մասսաներին, ստեղծեցին նրանցից հասարակական և քաղաքական մեծ ուժ՝ հին ֆեոդալական կարգերը տապալելու ուղղութիւնով։ Այսպիսով «Եմիլը»-ը նեղ իմաստով մանկավարժական մի աշխատութիւնն չէ, թեև այդ գրքի մեջ լուծված են մանկավարժական ամենամանրամասն պրոբլէմները։

Ժան-ժակ Ռուսսոն սովորեցնում է այդտեղ, թե ինչպես պետք է պայքար մղել հին սխոլաստիկական մի ամբողջ աշխարհի դեմ։ Այս պայքարի մեջ նա յերբեմն պարագոքային մտքեր է արտահայտում՝ պնդելով որինակ՝ թե պատմութեան դաստիարակութիւնը վնասակար մի աշխատանք է, կամ թե այն, վոր մտավոր դաստիարակութեան շրջանը սահմանափակում է քիչ գիտելիքներով և յերեք տարվա շրջանով։

Բայց մինչև անգամ այս և մյուս պարագոքաներն ել հասկանալի յեն պահում, յերբ վոր մենք նկատի յենք ունենում ժամանակն ու տիրապետող հին հասկացողութիւնները և խորանում ենք այն հարցի մեջ, թե ինչ նպատակով է Ռուսսոն այդ մտքերն արտահայտել։

Նրա ամբողջ գիրքը մի ուժեղ հակահարված է աղնվականական և խոշոր բուրժուական ընդունված, սրբագործված սկզբունքների դեմ։ Քանի վոր այդ սրբագործված սկզբունքների համաձայն պատմութիւնը վոչ այլ ինչ էր, յեթե վոչ թագաւորների և իշխանների վոճիրների պատմութիւն, Ռուսսոն ավելորդ է նկատում, վոր այդ վոճիրներով դաստիարակվի նոր մարդկութիւնը։ Քանի վոր սխոլաստիկական մանկավարժական հիմունքներով տասնյակ տարիներ սովորեցնում էին, յերիտասարդ սերնդին և ինչքան սովորեցնում էին, այնքան բլթացնում էին—Ռուսսոն պահանջում է քիչ գիտելիք, բայց խորը և իմաստուն գիտելիք, վոր կարողանա վերափոխել մտքուն և նրան պատրաստել հեղափոխական շարժումների համար։ Քանի վոր հին դաստիարակութիւնը պատիժների իր միջնադարյան սխառեմով ստրկացնում էր մարդուն, Ռուսսոն խիստ քննութեան է յենթարկում պատժի հասկացողութիւնը, վերացնում է այն իր գրքից և աղաքարում է «Բնական հետեւութեան» իր հայտնի բարոյական սկզբունքը։ Հիմնականում այս սկզբունքը նշանակում էր այն, վոր յերեխան պետք է փորձով կրեր իր գործած ակտի բնական հետեանքը, այդ միջոցով հասկանար իր սխալն ու հեռանոր նրանից։

Ռուսսոյի հախաճախողներն ամեն կերպ աշխատեցին ծայրահեղութեան և արտերդի հասցնել նրա դադափարը, չհասկացան նրա մտքի լայն իմաստը, և պեղանտորեն այնպես մեկնաբանեցին, թե յերեխան հաճախարող է վնասվել և մինչև իսկ մեռնել իր գործած ակտի հետեանքով և վոչ

Թե սովորել: Յեւ վերպես թե Ռուսսոյի ազատութեան և մարդկայնութեան սկզբունքը գործնականում նշանակում եր այդպիսի անմարդկային և անմիտ ուսմունք:

Ժան-Ժակ Ռուսսոն իր դաստիարակչական գործի մեջ իրատ քննութեան յենթա ըկեց մետաֆիզիկական հասկացողութեաները, վորոնք տիրապետող էյին նրա ժամանակ: Մարդուն սովորեցնում էյին անունը, խոսքը, բառը և վոչ իրը, բնական աշխարհը, կենդանի իրականութիւնը: Ռուսսոն հայտարարեց, թե «վոչ մի ճիշտ գաղափար չի կարելի հագորդել մետաֆիզիկայի միջոցով» և կամ՝ «բնդհանուր և վերացական գաղափարները մարդկանց ամենամեծ մոլորութեանն երի աղբյուրն են»:

Ժան-Ժակ Ռուսսոյի դաստիարակութեանն իր հիմունքում ռեալիստական դաստիարակութիւնն է: Համաձայն նրա ուսմունքի՝ մանկավարժութեանը պիտի համապատասխանի մարդու կյանքի պայմաններին, նրա զարգացման ետապներին, նրա հոգեկան աշխարհի շարժումներին ու պրոցեսին: Ժան-Ժակ Ռուսսոն առաջիններից մեկն յեղավ, վոր մանկավարժութեանը հիմնեց հոգեբանական և մանկաբանական գիտութեանները վրա: Յեւ համաձայն մարդու կյանքում իր գծած հիմնական շրջաններին, նա գծեց դաստիարակութեան մեջ նույնպիսի հիմնական շրջաններ: Սրանք են՝ ֆիզիկական, զգայարանական, մտավոր, բարոյական դաստիարակութեան շրջանները, վորոնց նվիրված են «Եմիլ»-ի առաջին չորս գրքերը: Հինգերորդ գրքը, վոր վերնագրված է «Սոֆին» կամ «Կինը» վերաբերում է կնոջ դաստիարակութեան, վոր ըստ Ռուսսոյի պետք է վորոշ մասերում բնականից բղխող պատճառներով տարվի տարբեր սկզբունքներով:

Բաց այս տարբերութեաները չպետք է չափազանցված ձեռով հասկանալ և այնպես ներկայացնել դրութիւնը, վորպես թե Ռուսսոն կողմնակից է կնոջ ստրկութեան կամ անադատութեան, ինչպես այդ արեւ և շվեցարացի մանկավարժ Ֆրանսուա Գեն, վորի հետ համաձայնվում է պրոֆ. Մեդինսկին իր «Մանկավարժութեան պատմութիւնը» աշխատութեան մեջ:

Ճիշտ է, Ռուսսոն հինգերորդ գրքի սկզբում ասում է՝ «Սոֆին պետք է լինի կին, ինչպես վոր Եմիլը պետք է լինի տղամարդ» կամ՝ «Մեկը (այսինքն Եմիլը Ս. Հ.) պետք է լինի ակտիվ յեւ ուժեղ, իսկ մյուսը (Սոֆին Ս. Հ.) պետք է լինի պասիվ և թույլ»: Բայց այս տարբերութեանները գծելով և կարծելով թե դրանք բնական տարբերութեաններ են, Ռուսսոն դրանցից չի հանում հասարակական կամ քաղաքական անհավասարութեան կնոջ համար:

Ռուսսոն գրում է.— «Հետեւում է արդոք այն, վոր կինը պետք է անդիտութեան մեջ մեծանա և սահմանափակվի տնտեսութեան գործերով: Պէտք է արդոք տղամարդն իր ընկերոջը—կնոջը դարձնի իր սղասունին: Տղամարդը պէտք է արդոք կնոջից մի խակական ավտոմատ դուրս բերի: Վոչ անհասկած: Այդպես չէ ասել բնութեանը: Բնութեանը կանանց տվել

ե այնքան հաճելի մի դատողություն և ցանկանում ե, վոր կանայք մաս-
ծեն, դատեն, սիրեն, ճանաչեն և դարգացնեն իրենց միտքը»:

Կինը պետք է կատարյալ ազատություն ունենա, մանավանդ ամուս-
նության խնդրում: Հայրական կամ մայրական և կամ հասարակական
վորեն կապանք չպետք է լինի կնոջ վրա ամուսին ընտրելու գործում: Ահա
թե ինչպես և ժան-ժակ Ռուսսոն խոսեցնում Սոֆիի հորը, այդ մեծ և
կնոջ համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող խնդրի շուրջը,—
«Աղջիկս, մինչև այժմ ծնողներն ընտրել են իրենց աղջկա համար ամուսին,
և նրանից—աղջկանից միայն խորհուրդ են հարցրել: Այդպես ե յեղել սո-
վորությունը: Մենք բոլորովին հակառակը կանենք: Դու ընտրիր քո ամուս-
նուն և մեզանից միայն խորհուրդ հարցրու: Գործադիրը քո իրավունքը,
Սոֆի, գործադիրը այն ազատորեն և իմաստորեն: Գո ամուսինը պետք է
լինի քո ընտրությամբ և վոչ մեր: Ծագումը, բարեկեցությունը, աստի-
ճանը վոչ մի արժեք չունեն այդտեղ: Ընտրիր մի աղնիվ մարդ, վորի
անձնավորությունը քեզ դուր ե գալիս և վորի բնավորությունը քեզ հա-
մապատասխանում ե: Ինչ ել վոր նա լինի, մենք նրան կընդունենք վոր-
պես մեր վիսամ: Նա բարեկեցիկ կլինի միշտ, յեթե աշխատող ձեռքեր
ունենա: Նրա աստիճանը միշտ բավական փայլուն կլինի, յեթե ինքն իր
առաքինությամբ ազնվացնի այն: Յեթե ամբողջ աշխարհն ել դատապարտի
մեզ, ինչ նշանակություն ունի: Մենք չենք վորոնում հասարակության
հավանությունը: Մեզ բավական ե միայն քո յերջանկությունը»:

Այսպես ե խոսում ժան-ժակ Ռուսսոն Սոֆիի հոր բերանով: Յեմ
այս խոսքն արտասանվում ե մի այնպիսի պատմական եպոխայում, յերբ
կինը գտնվում եր ամենածանր քաղաքական և հասարակական ստրկու-
թյան մեջ, վորի դեմ 18-րդ դարի բուրժուական նշանավոր մտածողները
չկարողացան դուրս գալ բավական ուժով, ինչպես այդ արավ Ռուսսոն
«Եմիլ»-ում և «Նոր Ելոիդ»-ում:

Կնոջ դաստիարակության և ազատության վերաբերող այս խնդիրնե-
րից անկախ, այն, ինչ վոր ժան-ժակ Ռուսսոն ասել ե Եմիլի դաստիարա-
կության մասին, չի վերաբերում իհարկե միայն տղամարդուն: Նա վերա-
բերում ե նաև կնոջը, այսինքն մարդուն ընդհանրապես:

Մարդու այս դաստիարակության հիմքում, ժան-ժակ Ռուսսոյի սկզբ-
բունքի համաձայն, պիտի ամուր դրված լինի աշխատանքի, արհեստի,
դեմոկրատիայի սկզբունքը: Ինչ ուզում ե լինի մարդս, նա պետք ե մի
արհեստ ունենա և պետք ե արտադրական աշխատանք կատարի, ձեռքի,
բանվորի աշխատանք:

Ռուսսոն մտածում էր, թե արհեստավորի վրձակն ապահովված ե
գալիք հասարակական և տնտեսական հեղաշջջումների ժամանակ: Պատ-
մությունը ցույց տվեց, վոր այս մասում Ռուսսոյի տեսակետը ճիշտ չե
յեղել: Բայց պատմությունը ցույց տվեց նաև, վոր նրա ներբողած աշխա-
տանքը բացառիկ դեր ե կատարում հասարակական հարաբերությունների

մեջ և քաջատիկ ուժ է հանդիսանում ավելի բնական և ավելի մարդկային հասարակակարգ ստեղծելու համար:

Եմիլի դաստիարակութեան գործում աշխատանքը ղեկավարող սկզբ-բունք է: Եմիլին աշխատանք պիտի սիրի և պիտի կատարի, վորովհետև աշխատանքը բաց է անում նրա մտքի սահմանները, ուրեմն ազգում են նրա մտավոր դաստիարակութեան վրա: Մյուս կողմից աշխատանքը կապում է նրան հասարակական կյանքի հետ, ոգնում է նրան հասկանալու հառաք-լական հարաբերութեանները, ազգում է ուրեմն նրա բարոյական և հա-սարակական-դաստիարակութեան վրա:

Այսպիսով Ռուսոյն հանգիստանում է վոյ թե մի միակողմանի արհեստի յարացման կողմնակից, այլ պոլիտեխնիկական ուսման կողմնակից, զերով-հետև այս ուսումն է, վոր նպաստում է ամբողջական մարդու կազմակերպ-ման գործին:

Ռուսոյի իդեալն է մարդու սինթետիկ զարգացումը, նրա ամբող-ջական կատարելագործումը, միասնական մարդու պատկերն ու տիպը: Նրա նշանաբանն արտահայտվում է, յերեք բառի մեջ—«Ստեղծեցեք ամբող-ջական մարդը»: Յեվ նրա Եմիլն այդ մտքի է նշանաբանի համաձայն և պատրաստվում:

Ժան-ժակ Ռուսոյի դաստիարակութեան միջոցով Եմիլը զառնում է ահա այդ միասնական մարդու որինակը: Եմիլը կլինի առողջ, Եմիլը զգայարանները ճշտորեն զարգացած կլինեն, Եմիլը գուցե քիչ ծանոթու-թյուններ կունենա մտավոր դաստիարակութեան ասպարիզում, բայց այդ քիչը լավ կլիմանա: Եմիլը դառող կլինի, վերլուծող, ըննադատող: Եմիլը աշխատանք կսիրի և ամեն բան աշխատանքի միջոցով կստանա: Ժան-ժակ Ռուսոյի Եմիլը կսիրի և կաշատպանի իր սեփականութունը, վոր ստա-նում է աշխատանքի միջոցով: Եմիլը չի հավատա նախապաշարումներին, յեկեղեցու ծեսերին, չի յենթարկվի յեկեղեցական կազմակերպութեանը, բայց կզգա աստվածութունը բնութեան մեջ: Եմիլը կլինի ժուժկալ համ-նում է աշխատանքի միջոցով: Եմիլը չի հավատա նախապաշարումներին բերող, վճռական արի: Եմիլը կսիրի մարդկանց և կապի կոնկրետի կյան-քով և վոյ կսկսկոխվից դուրս, ինչպիս պատկերացնում են վորոշ հետա-դոտներ: Եմիլը չի վախենա մահից, նա կհալադատվի անհրաժեշտութեան և կմեռնի առանց հեծեծանքի և առանց վրդի:

Ժան-ժակ Ռուսոյի Եմիլը վոյ թե վողորմելի, տառանմոլ քաղցրնու, տիպն է, այլ աբի քաղաքացիներն այն դասի ներկայացուցիչը, զնոկրա-տական մասնայի այն մարտիկներին մեկը, վոր պիտի հեղափոխութուն կատարեր. պատմութեան մեջ մինչև այդ չստեղծած մեծ հեղափոխութու-նը: Յեվ յեթե պատմութունը պահանջեր, Եմիլը հերոսաբար պիտի մեռ-ներ հեղափոխական պայքարի մեջ, բարրկադի վրա:

Ժան-ժակ Ռուսոյի ոգմանը, «Նոր Ելիզբ» նրա հասարակական և քաղաքական գաղափարների արտահայտութեանն է գեղարվեստական զրա-

Հանութեան միջոցով: Այդ ուսմանը, ինչպես և Ռուսոյի վաղ մտեղծագործութիւնը, մի ուժեղ բողոք և ուղղված ժամանակի իշխող դասերի նրանց հասարակական և բարոյական հարստահարութեան, նրանց աշխարհայեցողութեան դեմ, մանր բարժեալիայի գեմոկրատիայի դերքերից:

Բայց այս բողոքը Ռուսոյն հրապարակախոսական կամ փիլիսոփայական ձևով չէ ափել: Ընդդէմ Եւրոպայի գեղարվեստական ստեղծագործութիւնն է, վորի մէջ յերևան են դալիս տիպեր, հոգեբանութիւն, ներքին աշխարհի խորը դրսևորում, լեզվական և վոճական բարձր կուլտուրա, հարուստ և իմաստալից պատկերներ և այլն:

Գրականութեան պատմութեան մէջ այս ուսմանը մի նոր դաքաշըման և բաց անում: Մինչև այդ մենք գործ առնէնք առաջիկ կամ նվազ չոր, բանականութեան վրա հիմնված, արկածային և սատիրական պատմվածքների հետ: Իհարկէ Վոլտերի և մյուսների այդ տիպի գրվածքները գեղարվեստական խորը արժեքներ են պարունակում իրենց մէջ, վոր չի կարելի վորեն կերպ թերագնահատել: Բայց Ռուսոյն մի նոր տարր մտցրեց վիպագրութեան մէջ—գլխացմունքը, վոր բոլորովին նոր կերպարանք տվեց ֆրանսիական արձակին, վեպին: Հուզական այս տիրապետող դիրքը շարժում մտցրեց գրվածքի մէջ, ներքին խորն ապրումներ, դինամիկա, վոր հասուկ չէր Ռուսոյից առաջ գործող վիպագրութեանը:

Իր գեղարվեստական գրականութեան մէջ Ռուսոյն իհարկէ կրել և նախորդ վարպետների ազդեցութիւնը, մասնավորապես անգլիացի վիպասան Ռիչարդսոնի ազդեցութիւնը: Բայց այս ազդեցութիւնը Ռուսոյի պես մի ինքնուրույն և կատարելապես ինքնատիպ հեղինակի մէջ մեխանիկորեն չի արտահայտվել, այլ վերամշակվելով դուրձել և նոր արվեստ, նոր կուլտուրա:

Այս տեսակետից սխալված չենք լինի, յիշենք, վոր Ժան-Ժակ Ռուսոյն նոր հոգեբանական վեպի ներկայացուցիչ և հանգիստանում ֆրանսիական գրականութեան պատմութեան մէջ: 19-րդ դարի ֆրանսիական մեծ վիպասանները՝ Վիկտոր Հյուգոն, Բալզակը, Զյուլերը, Զոլան և մյուսներն այս կամ այն չափով կապված են Ռուսոյի վիպագրութեան հետ: Իհարկէ, Ռուսոյի վեպը՝ վորպես իր տեսակի մէջ զարագուշակ բաց անող մի ստեղծագործութիւն, վիպականի արվեստի տեսակետից անկատարութիւններ ունի: Դատողութիւնները, փիլիսոփայական կամ հասարակական կարգի ճառական բնույթ կրող խոսակցութիւնները բռնաւորել են յայդ վեպը և նրա ընթերցումը դժվարացրել են վորոշ մասերում: Նկարագրութիւնները ձգձգվում են, գործողութիւնը պակաս և և այլն:

Բայց, չնայելով այս թերութիւններին, — վորոնցից բնավ ազատ չեն յիշել 19-րդ դարի մեծ վիպասանները ևս — Ժան-Ժակ Ռուսոյի այդ վեպը ահագին ապաւորութիւն և թողնում ընթերցողի վրա: Տեղեր կան, վոր կարդացվում են միեւն հուզմունքով, տենկարագրելի հեռաքրքրութեամբ: Ռուսոյն իր վոգով, իր գաղափարով, իր պատմելու ձևով և կարողութեամբ, հոգեկան աշխարհի խոր ցուցադրութեամբ, իր զարմանալի մտեր-

մական վոճով տիրապետում է ընթերցողին: Յեւ այդ ընդարձակ վիճակի ընթերցումը շնորհիվ Ռուսսոյի գեղարվեստական ընդունակություններին, մինչև այսօր եւ պատճառում է մեզ շատ բարձր հաճույք և կարող է այսօր եւ շատ բան սովորեցնել մեզ:

Ամենից առաջ մենք կարող ենք սովորել, թե ինչպես է յոգեան, դաշտաբեր, աշխարհայացքը դառնում գեղարվեստական մեծ ույժ, ինչպես է նա տիրապետում ամբողջ դործին, ինչպես է նա թափանցում տիպերի, դեպքերի, գործող անձերի խարակտերի ցուցահանման և մինչև իսկ նկարագրությունների մեջ: Ռուսսոյի վեպն իր ամեն մի էջի վրա ցուցնում է հեղինակի վոգին, նրա մարդկային մեծ շունչը: Յեւ այս չափազանց կարեւոր է մեզ համար: Ռուսսոյի վեպը յուրացնելով և հաղթահարելով, մեր ժամանակի գրողը կարող է մասնաներին տիրելու գեղարվեստական ունակություններ մշակել՝ սոցիալիստական մեր աշխարհայեցողությունը գրական վոճով և եմոցիոնալ բարձր արվեստով ներկայացնելու համար:

Ժան-ժակ Ռուսսոյի ուռնանը գրականության պատմության մեջ վորակվում է վորպես սանտիմենտալիստական վեպ: Բայց այս վորակումը չպետք է բնավ մեզ շփոթեցնի նրան գնահատելու ուղղությամբ:

Սանտիմենտալիզմը իբրև գրական ուղղություն 19-րդ դարում յերեւման է դառնում ընդհանրապես բացասական հանգամանքով: Բայց Ժան-ժակ Ռուսսոյի ժամանակ և մանավանդ նրա կերպուման մեջ սանտիմենտալիզմը հանդիսանում է նոր խոսք ասելու միջոց: Նա հակադրվում է կեղծ կլասիկ գրականության արտադրություններին, վորոնց մեջ ձև ու վոճ կար, բայց այդ ձևն ու վոճը շունչ ու հոգի չունեին, կենդանի չէին, անդոր եյին ներդրածելու ընթերցողի մտքի և զգացմունքի վրա:

Ժան-ժակ Ռուսսոյի արվեստը պայքար էր մղում այդ անկենդան գրականության դեմ և նրա սանտիմենտալիզմը այս պայքարը վարելու համար կարեւոր միջոց հանդիսացավ: Սանտիմենտալիզմը, վոր բառականորեն նշանակում է զգացմունքի, հուզմունքի արվեստ, այսպիսով պատմական դեր կատարեց 18-րդ դարում և հատկապես Ռուսսոյի այդ վեպի միջոցով:

Այս արվեստն ազնվականության արվեստը չէր: Ազնվականության գրականությունը տառապում էր ֆորմալիզմի ճնշման տակ: Սանտիմենտալիզմը դարձավ պայքարի մեջ մտած բուրժուազիայի և մանավանդ մանր բուրժուազիայի գրական վոճը:

Ահա թե ինչ է գրում սանտիմենտալիզմի և Ռուսսոյի մասին Վ. Ֆրիշեն. — «... Սանտիմենտալ սերահարի ավելի պայծառ տիպ է ստեղծել Ռուսսոն, մասամբ Ռիչարդսոնի ուժանների ազդեցության տակ, իր «Նոր Նլոյզ» վեպում, հանձին պլեբեյ-ուսուցիչ Սեն-Պրյոյի, վոր սիրում էր արիստոկրատ Դեմոսթի աջկանը — Ժուլիին: Հետո՝ «Սանտիմենտալիզմը ծագեց իբրև նոր յերեւոյթ 18-րդ դարում, եպիլոյի սոցիալական պայմանների ազդեցության տակ: Այդ այն եպիլոյան էր, յերբ հին, կալվածատիրական, ազնվականական կուլտուրան... տեղի յեր տալիս բուրժուական կարգերին և բուրժուական աշխարհայացքին»: Յեւ վերջը՝ «Սանտի-

«Տնտեսական լիցենզիայի մասին» օրենքի հիմամբ իրենց անհատականության արտահայտությունները մեկն են»:

Նույն վոդով ե արտահայտվում ըսկ. Դ. Գորոտովը, վոր գրում ե իմիջի ալոց հետեւյալը. «... Նրա (Ռուսսոյի՝ Հ. Ս.) զգացմունքայնությունը (սանտիմենտալիզմը) սոցիալական շարժուն սանտիմենտալիզմն եր, դա հասարակականորեն նշանակելի, դասակարայնորեն բովանդակալից հեղափոխական պրոցես եր: Զգացմունքի ե բնության կուրոր Ռուսսոյի յերկերում հասարակ սանտիմենտալ քնքշականությունն չե: Դա մի մարտահրավեր ե, նետված նախահեղափոխական շրջանի ինքնագոհ ե անսիրտ ազնվականական-բուրժուական կուլտուրայի դեմ»:

Այսպիսով յերկու քննադատներն ել ճիշտ կերպով նշում են մի կողմից ժան-ժակ Ռուսսոյի, իկալի հեղափոխական բնույթը, մյուս կողմից նրա աշխարհայացքի մանր-բուրժուական գիծը:

Այս գիծը յերևան ե գալիս լիպի հերոսներ Սենպրոյի ե Ժուլիի անձնավորության մեջ: Սենպրոյն մանր բուրժուական մտավորական եր, իսկ Ժուլին ազնվականի աղջիկ ե յերկուսն ել, հնայելով իրենց սոցիալական տարրեր ե հակադիր դասին—գիտված են Ռուսսոյի դեմոկրատական հայացքների ընդհանուր տեսանկյունով: Նույն գիծը յերևան ե գալիս նաև վեպի մյուս անձնավորությունների ե, դրանց մեջ, հատկապես անգլիացի եղվաբուր Բոմստոնի անձնավորության միջոցով, վորովհետե հեղինակի աշխարհայացքը բնորոշվում ե վոչ թե նրանով, թե ինչ դասակարգի մարդկանց ե վերցնում նա, այլ նրանով, թե այդ մարդկանց վրա ինչ դասակարգի հայացքով ե նայում:

Ժան-ժակ Ռուսսոյի վեպը կոչվում ե «Ժուլի» կամ «Նոր Ելոիդ», բայց գրականության մեջ զլիսավորապես հայտնի յե «Նոր Ելոիդ» անունով:

Ո՞վ ե այդ Ելոիդը:

11—12-րդ դարում, Պարիզում ապրելիս ե յեղել մի կին Ելոիդ անունով, վոր շատ սիրել ե իր ուսուցիչ, հայտնի միջնադարյան փիլիսոփա ե աստվածաբան Պիեր Աբելարին: Վերջինս ել սիրել ե նրան Նույնպիսի մեծ զգացմունքով ե մեծ կարոտով: Միջնադարյան հասարակարգի պայմաններում այդ յերկու օրհնաբանները տառապել են շատ ե մեռել են հոգեկան ծանր տագնապների մեջ: Այսպիսով Ժուլին 18-րդ դարում մի նոր Ելոիդ ե, վոր սիրում ե իր ուսուցիչ ե դաստիարակ յերիտասարդ Սենպրոյին, վոր բռնակալ հոր կամքով ամուսնանում ե ուրիշի հետ ե վոր մեռնում ե իր սիրած յերիտասարդին հավիտենապես յերազեղով:

ա այն վիպական նյութը, վորի շուրջը Ժան-ժակ Ռուսսոն ոտեղծել ե մի մեծ գեղարվեստական գործ:

«Նոր Ելոիդը» գրված ե նամակների ձևով, ինչպես Ռուսսոն ե ասում՝ «յերկու սիրահարների նամակներ են, վոր ապրում եյին Ալպերի ստորոտում մի փոքրիկ քաղաքում»:

Սակայն ժյուլիի և Սեն-Պրոյի սիրո մեջ կրկնվում է Ելօդի և Աբե-
լաբի սիրո հին պատմութիւնը: Կարծես թէ, 12-րդ և 18-րդ դարերի մի-
ջև ընկած հսկայական ժամանակամիջոցը վոլինյ չի փոխել: Բարոն-
Դենտանժը, ժյուլիի հայրը, միջնադարյան աշխարհայացքի սիպիքական
արտահայտիչն է 18-րդ դարում: Բայց յիթև միջնադարյան կապանքները
աղնվականութեան տիրապետութեան միջոցով ձգվում են մինչև 18-րդ
դարը, ապա նրան հակադրվում է նոր, հումանիստական, դեմոկրատական
այն մեծ վողին, վոր շունչ է առնում ժան-Ժակ Ռուսսոյի գործի մեջ, և:
վոր հոր ու բարոյապես անհողթելի կանգնում է բռնակալութեան հան-
դեպ: Յերբ բարոն Դենտանժին հայտնում են, վոր ժյուլին կամենում է ա-
մուսնանալ Սեն-Պրոյի հետ՝ նա խորին զայրույթով և վերաբերում դե-
պի մի աղպիսի ամուսնութեան, վոր նա անհարկն է գտնում յերկու
անհավասար դասերի միջև: Անգլիացի լորդ Եղվարդ Բոմ-Ստոնը, վոր ներ-
կայացված է լավ զգացմունքներով, շիտակ մարդ է դեմոկրատական գաղա-
փարներով—ամեն կերպ հասկացնում է բարոն Դենտանժին, թէ խկահան-
աղնվականութեանը մարդու սրտումն է, թէ Սեն-Պրոյն սքանչելի յերի-
տասարդ է և միանգամայն արժանի ժյուլիին: Սակայն բարոնը չի ընդու-
նում Եղվարդի դեմոկրատական գաղափարները և ամուս. և մնում լր աղ-
նըվականական սկզբունքներին:

Այս հակամարտութեան հետևանքով Սեն-Պրոյն ստիպված է լինում
թողնել տնային ուսուցիչն իր պաշտոնը,—հետանալ ժյուլիի մոտից և նրան
հետևյալ նամակը գրել.—«Յես վերադարձնում եմ ժյուլի Դենտանժին իր-
կյան քրտնորինելու իրաւունքինչպես ինքն է ուղում և ամուսնանալու՝ առանց
լսելու իր սրտի ձայնին»: Սրա հետ միասին նա մի նամակ է գրում բա-
րոն Դենտանժին հետևյալ բովանդակութեամբ.—«Դուք գործում եք դաժանու-
րեն, անխղճորեն, դեպի չարն եք գործ դնում հայրական, նվիրական իշ-
խանութեանը: Դուք պատրաստում եք սարսափելի վորդեպանութեան,
իսկ ձեր քնքույր և հնազանդ աղջիկը գոհարեցրում է իր յերջանկութեանը
ձեր նախապաշարունակներին»:

Հասարակական հորաբերութեանների այս ֆոնի վրա յե ժան-Ժակը
ձալալել իր հոգեբանական վեպը: Այստեղ խիստ կերպով դրված է սիրո և
ամուսնութեան հարցը, կնոջ ազատագրութեան մեծ պրոբլեմը, վորը Ռուս-
սոյից հետո նյութ է դառնում 19-րդ դարի վիպասաններ՝ Բալզակի, Ժորժ
Սանդի և ուրիշներին գրչին: Ժյուլին ագնական հասարակակարգի հետևա-
քով անցնում է բարձն վոլմարին: Այս աղնվանը, ժյուլիի ամուսինը,
վոր մի 50 տարեկան տնձնադրութեան է, ներկայացված է վորպես բա-
բի մարդ և լավ ամուսին: Այդպես է ներկայացված տնձնապես նաե ժյու-
լիի հայրը: Ժան-Ժակ Ռուսսոն չի կամեցել անպայման բացասական հրե-
շափոր տեղեր ներկայացնել իր դատակարգային հակառակորդներին: Նրանք
տնձնապես շիտակ են: Բայց դրանով հանդերձ ժյուլին և իր ընկերը սար-
սափելի կերպով տանջվում են և յերջանիկ չեն:

Ինչո՞ւ նա դիտակցել է, վոր յիթև անհատապես բացասական դժե-

լով ներկայացնի այդ հին մարդկանց, դրանով ընթերցողի ուշադրութեանը կենդանութեամբ անձերի վրա և կկարծվի, թե անձերի հետ և կապված ժյուլիի և Սեն-Պրյույի յերջանկությունը, մինչդեռ Ռուսսոյի հիմնական նպատակն և հասարակական կարգի քննադատությունը, Մարքիկաանջվում են վոյ թե այն պատճառով, վոր մյուս մարդիկ չար են անձնապես, այլ վորովհետև չար և և հոռի հասարակական կյանքը, Նրանք տանջվում են ինչ կարգի այլասեռման, քոյքայման հետևանքով, ժյուլիի այդ հին կյանքի նկատմամբ վոյ մի հավատ չունի և չի պատուով վոյ մի յերջանկությունն ազնվականական հարաբերությունների մեջ, Յեն ավելի շուտ կողմն հասարակ բանվորի կին դառնալ, քան թե թագավորի թագունին, — ասում է նա:

Իհարկե, ժյուլիի այս պատկերի մեջ և վեպի մյուս մասերում մեծ չափով ուսմանտիզմ կա: Ռուսսոն դժգոհ և իրականությունից և իր ստեղծագործութեան այս կամ այն կողմով յերազում է դեպի հեռուն, մատուցում է ուսմանտիկայի ցնորական աշխարհը: Բայց այս ուսմանտիզմի հետ միասին՝ Ժան-Ժակ Ռուսսոյի գործը ռեալիստական արվեստի շատ նշանակալից կողմեր ունի:

Ժան-Ժակ Ռուսսոյի ռեալիզմը յերևան է գալիս նրանով, վոր նա-կարողանում է ընդհանրապես ճիշտ կերպով հասկանալ իր ժամանակի հասարակական հարաբերությունները և այդ հողի վրա մարդկանց կյանքն ու ձգտումները: Իբրև քննադատ, իբրև հին հասարակական կարգի վերլուծող և դատապարտող՝ Ժան-Ժակ Ռուսսոն յերևան է բերել ռեալիստական մեծ կարողություն, իհարկե այնչափ, վորչափ այդ եպոխայում կարելի չէր տեսնել և ըմբռնել, հասարակական և մարդկային հոգեկան կյանքը:

Ժան-Ժակ Ռուսսոն բաց է անում եպոխայի վերքը՝ նա մատը դնում է հասարակական հարաբերությունների ամենահոռի կողմերի վրա: Նա իր ռեալիզմով, իր արվեստով մարդկանց ցույց է տալիս այդ մեծ իրականությունը: Յեվ այդ պատճառով և, վոր նրա վեպն առաջ է բերում յսեմը՝ վաճ բողոք, ցնցում ու շարժում:

Բացի այս հոգեբանական և հասարակական ռեալիզմից, նա իր վեպում յերևան է բերում նույնպես կենցաղային ռեալիզմը: Շվեյցարական միջավայրի նկարագրությունը, գյուղի և քաղաքի պատկերը, Պարիզի միջավայրը, արտաքին կյանքը, հավաքումները, հանգեմները, բռնի և դաշտի կյանքը, — այս բոլորի մեջ Ռուսսոն զբեկ է ռեալիստական հեղինակի ձիրքը:

Իր յերազների և իդեալների հետ միասին՝ նա տեսնում է իր շեջապատը, այն իրական աշխարհը, վորի մեջ նա պտտում է, և իր վեպով տալիս է մեզ այդ իրական աշխարհի պատկերը: Յեվ այս վոյ թե նատուրալիզմի միջոցով, այլ ռեալիզմի գծերով, վոր պիտի դարգանալ և ծավալվի միայն 19-րդ դարի վերադարձյալ մեջ, Ռուսսոն բնութայն անձամբ նկարել է Մեզ հայտնի յե, վոր նրա փրկագրության, հասարակական և պե-

տական ուսմունքի մեջ առաջնակարգ տեղ ե գրավում բնությունը, բնության կարգն ու բնական իրավունքը:

Բայց Ռուսսոն վաչ միայն մեծ փիլիսոփա չէ, այլ և մեծ բանաստեղծ է:

Նա է դացել օ ապրեցնել բնությունը, ուշտը, գետը, ձորը, լեռները, նր. նց մեջ թաղված կապտագույն լճերը, նրանց շրջապատող խորհրդավոր անտառները և այլն և այլն:

Սա մի ուրույն, մի որդիքնալ աշխարհ է, վոր մինչ այդ հայ-նի չէր գրականությանը: Անվական մարդը համբշտեմ եր շքեզ սալոնները մեջ, և նրա վիպասանն ու դրամատուրգը դուրս չէր գալիս նրա միջավայրից: Բայց ժողովրդական մարդը, դեմոկրատիան, գյուղացին ապրում եր բնության մեջ և նրա փիլիսոփան և բանաստեղծը տալիս ե ահա այդ միջավայրը: Հետագայում այս ինքնակի փոխվեց:

Անվականության բանաստեղծները նույնպես յերգեցին բնությունը, Բայց պայքարի սկզբնական շրջանում և պատմության բեկման կտտում դեմոկրատիայի փիլիսոփան կապվում ե բնության փիլիսոփայի և բնության բանաստեղծի հետ:

Շնոր Ելիզդ-ի մեջ ժան-ժակ Ռուսսոն ընտանեկան յերջանկությունը համարել ե անկարելի, քանի վոր էլիսում ե աղնվական, բուրժուական կարգը: Ընտանիքը կարող ե յերջանիկ հիմքերի վրա կառուցվել այն ժամանակ, յեթ ել ինքն գեմոկրատիան: Նրա համար ել Ռուսսոն տանում ե մարդկանց դեպի մանր բուրժուադիայի ծոցը, դեպի բնության գիրկը, մտածելով, թե այդ միջավայրում կարելի էլինի վերականգնել ընտանիքի խախտված և աղճատված ներդաշնակությունը:

Այսպիսով իր հիմնական գործերի մեջ ժան-ժակ Ռուսսոն հետապնդում ե մի ընդհանուր նպատակ և հետապնդում ե մի հիմնական միջոց: Նրա բոլոր գլուխգործոցները կապված են մեկը-մյուսի հետ ներքին սերտ կապով և միևնույն հիմնական դադափարով: Ժան-ժակ Ռուսսոյի գործը միամբողջական սխտեմ ե ներկայացնում:

Թե «Գեղարվեստի և Գիտությունների» մասին գրած նրա սկզբնական աշխատանքը, թե «Անհավատարկության մասին» գրած նրա յերկրորդ գործը, թե «Հասարակական դաշինք»-ը, թե «Եմիլ»-ը և թե «Շնոր Ելիզդ»-ը հիմնական գծերով հետևողական են միմյանց և պաշտպանում են միևնույն տեսակետը:

Ռուսսոն այդ աշխատությունների մեջ դրել և հասարակության, անհատի և ընտանիքի վերակազմության պրոբլեմը: Նա փիլիսոփայական խորությամբ և քաղաքացու արևությամբ հետապնդել ե, թե ինչպես անել, վոր հասարակությունը հիմնվի մի լավագույն, արդար և բանական կարգի վրա, ինչպես վերափոխել մարդուն և ինչպես յերջանկացնել ընտանիքը:

Իր ժամանակի պայմաններում ժան-ժակ Ռուսսոն չկարողացավ հասկանալ չարիքի իսկական արմատը և մանավանդ չկարողացավ տեսնել նրանից դուրս գալու իսկական միջոցը: Մանր բուրժուադիան, վորի միջոցով ըստ Ռուսսոյի պիտի կատարվեր հասարակական, անհատական և

ընտանեկան այդ ամբողջական վերակառուցումը, անկարող եր լուծել այդ մեծ պրոբլեմը: Յեւ անցյալի այդ մեծ դեմոկրատի ու հեղափոխական շտաժողի հղեալները լուծվեցին և լուծվում են կյանքի այն հիմնական և արմատական հեղաշրջման միջոցով, վոր կատարվում է այժմ մեր աչքերի առջև աշխնքն, Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Հեղափոխութեան միջոցով:

ԺԱՆՎԱԿ ՌՈՒՍՍՈ

ԻՆՔՆԱՅՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Ի՞նչ շերտավորումներ կային 18-րդ դարում Ֆրանսիական յերրորդ դասի մեջ: Ռուստոն այդ շերտավորումներից վրի արտահայտիչն է:
2. Ի՞նչ վերաբերմունք ուներ Ռուստոն դեպի Ֆրանսիական հին դասակարգերը, դեպի մոնարխիզմը, դեպի մասն բուրժուազիան:
3. Ի՞նչպիսի աղավաղման յեմթարկեցին բուրժուական քննադատները Ռուստոյի ժառանգութեանը: Ի՞նչպես է խնդիրը դնում Գ. Պլեխանովը: Պլեխանովի սխալ դրույթը:
4. Ի՞նչպես է յուսարանում Ռուստոյին Ն. Կրուպսկայան: Ի՞նչպես է արտահայտված Լենինի անսակտոն այդ յուսարանութեան մեջ:
5. Ի՞նչ ազդեցութեաններ եր կրել Ռուստոն հին մտածողներից և գրողներից: Ի՞նչպես է յուրացրել Ռուստոն կլասիկ կուլտուրան և ի՞նչպես է իր ուսմունքը կառուցել:
6. Ի՞նչ հայացք ունի Ռուստոն հեղափոխութեան մասին: Ի՞նչպես է նա հիմնավորում «հեղափոխութեան իրավունքը»:
7. Ի՞նչպես է խնդիրը դնում Ֆր. Ենգելսը և ի՞նչպես է բացատրում նա Ռուստոյի աշխարհայացքը:
8. Ի՞նչ է նշանակում «Վերադարձ դեպի բնութեանը»: Ի՞նչպես պետք է հասկանալ այդ կոչը: Ռուստոյի կարծիքն այդ խնդրի մասին: Ֆ. Ենգելսի կլասիկ մեկնաբանութեանը և ձևակերպումը:
9. Ի՞նչպես պայքար մղեց Ռուստոն հին մանկավարժութեան դեմ. Ի՞նչ կողմերի վրա հարձակվեց և ի՞նչ դրական ուսմունք առաջադրեց: Ի՞նչ է «Եմիր»-ի արժեքը:
10. Ի՞նչ տարբերութեան է դնում Ռուստոն տղամարդու և կնոջ դաստիարակութեան միջև: Ի՞նչպես գծում Ռուստոն Սոֆիի պատկերը: Այս պատկերի իմաստն ի՞նչ է:
11. Ի՞նչպիսի արտահայտութեան է գտել Ֆրանսիական ժամանակակից կյանքը Ռուստոյի վեպի՝ «Նոր Ելոիզ»-ի մեջ: Ի՞նչ է այդ վեպի գրական գեղարվեստական արժեքը: Ի՞նչպես է արտահայտվել Ռուստոյի սոցիալական աշխարհայացքն այս վեպի մեջ: Ի՞նչ հատկութեաններ ունի Ռուստոյի արվեստը: Ի՞նչ նորութեան մտցրեց նա Ֆրանսիական արձակի մեջ: Ի՞նչ ազդեցութեան ունեցավ այս վեպը Ֆրանսիական և գերմանական գրականութեան մեջ:

12. Ի՞նչ հետադիմական, ռեակցիոն կողմեր ունի Ժան-Փակ Ռուսսոյի ուսմունքը՝ Նրա ուսմունքի վրա բնագավառում են յերևան գալիս գլխադրապես այդ ռեակցիոն կողմերը: Ի՞նչով են պատճառաբանվում այդ կողմերը:

Գ Ր Ա Վ Ո Ր Թ Ե Մ Ա

1. Ի՞նչ գրական և հասարակական դեր է կատարել Ռուսոն 18-րդ դարի ֆրանսիական գրականության մեջ:
2. Ի՞նչ մանկավարժական-դաստիարակչական ուսմունք է առաջադրել Ռուսոն «Եմիլ»-ի մեջ, Վերլուծեցեք «Եմիլը» բազմակողմանի կերպով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Եմիլ»։ Ռուսսոյի հայերեն թարգմանված մասը: Այս թարգմանության կցված առաջաբանն ոգտագործել քննադատաբար և վերապահությամբ:
2. Ն. Կրուպսկայա. «Ժողովրդական դաստիարակությունը և դեմոկրատիան»:
3. Գ. Պլեխանովի հոդվածը Ռուսսոյի մասին տես Г. В. Плеханов, „Очерки, том XVIII ոգտագործել քննադատաբար.
4. Ֆրիչե և Լուենաչարսկի. Նրանց «Արեւմտյան Յեզրույայի գրականության պատմության» համապատասխան գլուխները:
5. Ֆր. Ենգելս. «Անտի-Դյուրինգ» — Ռուսսոյի մասին վերաբերող էջերը:

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

1. Ռուսսոյի կյանքի պայմանները: Ժրնեի հանրադեմությունը և Շվեյցարիան: Սոցիալական, քաղաքական և մտավոր միջավայրը: Շվեյցարական գյուղը և դեմոկրատիան:
2. Ֆրանսիան Ռուսսոյի ժամանակ: Դասակարգային հարաբերությունները 18-րդ դարի Ֆրանսիայում: Ֆրանսիական ենցիկլոպեդիստները և Ռուսսոն:
3. Ռուսսոյի կյանքի ընթացքը: Նրա կենսագրության հիմնական գծերը: Նրա պայքարը իր շրջապատի դեմ: Ռուսսոյի վերաբերմունքը դեպի ազնվականությունը, կղերականությունը, բուրժուազիան և մանր բուրժուազիան:
4. Ռուսսոն մանր-բուրժուազիայի գաղափարախոս: Նրա ազդեցությունը իր ժամանակ և իր մահից հետո, ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխության շրջանում:
5. Ռուսսոյի գրական խոշոր ժառանգությունը: Նրա կրոնա-փիլիսոփայական հայացքները: Նրա քաղաքական-հասարակական հայացքները: Նրա դաստիարակչական ուսմունքը:

6. Ռուսսոյի գրվածքը «Անհավասարութեան» մասին... Այդ գրվածքի հեղափոխական արժեքը, ճիշդ ենգելան այս աշխատութեան մասին: Ռուսսոյի «Հասարակական դաշինքը»: Այս գրվածքի խոշոր քաղաքական արժեքը, ճիշդ ենգելան այս գրվածքի մասին:
7. Ռուսսոյի «Եմիլը»-ը: Այս գրվածքի ժանրը, Կրիտիցիզմ: Մանկավարժական վեպ, Ռուսսոյի պայքարը հին սանկտուարութեան դեմ, Դաստիարակչական նոր ուսմունք: Այս գրվածքի խոշոր ազդեցութեանը: Ռուսսոյի վեպը: «Նոր Ելիզա»: Սանտիմենտալ ռոման: Սանտիմենտալիզմը Ռուսսոյի ժամանակ և նրա գործում: Այդ սանտիմենտալիզմի ելութեանը, Ռուսսոյի վեպի, գրական-գեղարվեստական արժեքը: Այդ վեպի մեջ արծարծված գաղափարները: Պատկերները, տիպերը: Ռուսսոյի արվեստը: Ռուսսոյի ազդեցութեանը գրականութեան վրա: Ռուսսոյի ազդեցութեանը կյանքի վրա:

477

809

2-17

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0006666

ЦЕНА

А^{II}
20979